

NACISTICKÁ PERZEKUCE OBYVATEL ČESKÝCH ZEMÍ

Studijní materiál pro učitele dějepisu

Martin Hořák, Tomáš Jelínek
editoři

NACISTICKÁ PERZEKUCE OBYVATEL ČESKÝCH ZEMÍ

Studijní materiál pro učitele dějepisu

Živá paměť

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí : informační materiál pro učitele dějepisu / Martin Hořák, Tomáš Jelínek (ed.). – 1. vyd. – Praha : Živá paměť v nakl. Galén, 2006. – 80 s.

ISBN 80-239-6720-7 (Živá paměť)

ISBN 80-7262-393-1 (Galén)

323.25/.26:329.18 * 323.28 * 94(=411.16) * 94(=214.58) *
323.12“1939/1945“ * 329.17 * 323.28:329.17 * 341.324.6 *
94(100)“1939/1945“ * 373.5.016 * (437.3)

- protifašistický odboj – Česko
- holocaust, 1939–1945 – Česko
- Židé – perzekuce – 1939–1945
- Romové – perzekuce – 1939–1945
- politická perzekuce – Česko – 1939–1945
- nacismus – Česko
- zločiny nacismu – Česko
- nucené práce – 1939–1945
- světová válka 2., 1939–1945 – Česko
- učivo středních škol
- metodické příručky

323 – Vnitropolitický vývoj, politický život

Martin Hořák, Tomáš Jelínek
editoři

NACISTICKÁ PERZEKUCE OBYVATEL ČESKÝCH ZEMÍ

Studijní materiál pro učitele dějepisu

Živá paměť

Editoři:

Mgr. Martin Hořák
PhDr. Tomáš Jelínek

Recenzenti:

PhDr. Maria Bezchlebová
PhDr. Dagmar Hudecová
prof. PhDr. Jan Kuklík, CSc.
PhDr. Jaroslava Milotová, CSc.

Martin Hořák, Tomáš Jelínek

editoři

NACISTICKÁ PERZEKUCE OBYVATEL ČESKÝCH ZEMÍ

První vydání

Vydala obecně prospěšná společnost Živá paměť, Na Poříčí 12, 110 00 Praha 1, www.zivapamet.cz,
v nakladatelství Galén, Na Bělidle 34, 150 00 Praha 5, www.galen.cz

Překlad textu F. Andersové: Jakub Niče

Mapy: Radek Hlaváček

Odpovědný redaktor Radek Lunga, Galén

Grafická úprava Marta Šimková, DTP Galén

Sazba Kateřina Dvořáková, DTP Galén

Tisk Glos, Špidlenova 436, 513 01 Semily

G261024

Na obálce je reprodukován půdorysný plán terezínské pevnosti (Židovské muzeum v Praze, neg. č. 021248) a obrázek z publikace „Helga Weissová: Zeichne, was Du siehst. Zeichnungen eines Kindes aus Theresienstadt/Terezín / Maluj, co vidíš. Kresby jednoho dítěte z Terezína / Draw What You See. A Child's Drawings from Theresienstadt. Herausgegeben vom Niedersächsischen Verein zur Förderung von Theresienstadt/Terezín e. V. / Vydal Dolnosaský spolek pro podporu města Theresienstadt/Terezína z. s. / Edited by the Lower Saxony Society for the Preservation of Theresienstadt/Terezín, Nr./No. 3. © 1998 Wallstein Verlag, Göttingen. Alle Rechte vorbehalten. All rights reserved“

Kniha vznikla s přispěním České rady pro oběti nacismu, nadačního fondu

Copyright © Živá paměť, 2006

Copyright © Galén, 2006

Copyright © Freia Andersová, Josef Bartoš, Mečislav Borák, Martin Hořák, Tomáš Jelínek,
Květoslava Kocourková, Petr Koura, Petr Lhotka, Pavla Plachá, Jirí Plachý, Pavel Škorpil

ISBN 80-239-6720-7 (Živá paměť)

ISBN 80-7262-393-1 (Galén)

Vážení čtenáři,

otázky spojené s dějinami dvacátého století, lidskými právy a jejich porušováním totalitními režimy se řadí ke stěžejním tématům vzdělávacích programů a ve školách je jim trvale věnována značná pozornost.

V uplynulých letech Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR realizovalo či podpořilo řadu vzdělávacích programů a jiné aktivity v této oblasti, například pravidelná setkávání historiků, učitelů a dalších odborníků na seminářích Historie a škola v Telči nebo překlad metodických příruček Roberta Stradlinga – Jak učit dějiny 20. století a Multiperspektivita ve vyučování dějepisu. Jejich aktuální seznam i vybrané texty jsou v elektronické podobě k dispozici na internetové stránce ministerstva (www.msmt.cz).

Vítám iniciativu obecně prospěšné společnosti Živá paměť, která se ujala přípravy a vydání publikace *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí*. Tato práce významně doplňuje a rozšiřuje stávající nabídku výukových pomůcek, a to zejména proto, že nacistické zločiny spáchané na obyvatelstvu českých zemí přibližuje komplexním způsobem. Tím více vyniká celkový rozsah nacistické perzekuce a důležitost tohoto studijního materiálu pro výuku dějepisu a předcházení extrémním společenským jevům mezi dospívající mládeží.

Věřím, že v publikaci naleznete mnoho zajímavých momentů a nových pohledů na známá fakta.

PaedDr. Jaroslav Müllner
náměstek ministryně školství, mládeže a tělovýchovy

OBSAH

Ke vzniku a účelu publikace	8
Historický úvod (<i>Martin Hořák</i>)	9
Kapitola 1: Němečtí odpůrci nacismu (<i>Freia Andersová</i>)	18
Kapitola 2: Češi v Říšské župě Sudety (<i>Josef Bartoš, Mečislav Borák</i>)	24
Kapitola 3: Nuceně nasazení, vězni a zajatci v Sudetech (<i>Květoslava Kocourková</i>)	28
Kapitola 4: Polské obyvatelstvo na Těšínsku (<i>Mečislav Borák</i>)	33
Kapitola 5: „Konečné řešení židovské otázky“ (<i>Pavla Plachá</i>)	39
Kapitola 6: Holocaust českých Romů (<i>Petr Lhotka</i>)	46
Kapitola 7: Češi v protektorátu (<i>Petr Koura</i>)	52
Kapitola 8: Češi na nucených pracích v říši (<i>Tomáš Jelínek</i>)	60
Kapitola 9: České země na sklonku války (<i>Jiří Plachý</i>)	66
Bilance: Celkový počet obětí na životech (<i>Pavel Škorpil</i>)	71
Slovníček pojmů	76
Seznam vyobrazení	78
Autorský kolektiv	80

KE VZNIKU A ÚČELU PUBLIKACE

V roce 1945 skončila druhá světová válka a s ní i období nacionálně socialistického násilí, jež započalo v Německu a postupně zasáhlo celou okupovanou Evropu, včetně území dnešní České republiky. Obraz tohoto chmurného dějinného údobí se postupem času stále více zamlžoval a nejednou jsme byli také svědky pokusů o jeho zkreslování a falšování.

Úkolem této publikace je shrnout na základě aktuálních poznatků historického výzkumu nejdůležitější fakta o průběhu a výsledcích nacistické perzekuce na území českých zemí. Práce je zamýšlena jako studijní materiál pro učitele dějepisu na českých školách, zvláště pak na školách středních. Svým pojetím i faktografickým záběrem přesahuje rámec většiny stávajících výukových textů k danému tématu. Pedagogům tak může sloužit nejen k přípravě běžných vyučovacích hodin, ale také specializovaných seminářů směřujících k hlubšímu pochopení historických souvislostí. Nacistické bezpráví se snaží přiblížit v širokém teritoriálním, chronologickém i věcném kontextu

a zároveň přehledným způsobem. Stručné tematické kapitoly jsou členěny mezeitulkou či graficky zvýrazněnými pasážemi a obsahují odkazy na slovníček pojmů v závěru knihy. Součástí každé kapitoly je obrazový doprovod a seznam základní studijní literatury, v němž přednostně uvádíme novější práce dostupné v českém jazyce.

Podnět k vydání publikace dalo společné prohlášení Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Svazu nuceně nasazených z 5. listopadu 2004, které zdůraznilo potřebu objektivního, odborně zpracovaného studijního materiálu k tématu nacistických represí v českých zemích a vyjádřilo ochotu obou zúčastněných stran na vzniku takového materiálu spolupracovat. V souladu s prohlášením byl projekt v jednotlivých fázích svého vývoje konzultován se zástupci ministerstva školství. Naším společným cílem bylo přizpůsobit publikaci potřebám pedagogické praxe a prioritám výuky dějepisu v České republice a Evropské unii.

HISTORICKÝ ÚVOD

Hitlerovo jmenování říšským kancléřem dne 30. ledna 1933 zahájilo v tehdejší Německu období radikálního odklonu od principů právního státu. Podle vyjádření nacistických politiků se základem nové právní soustavy měla stát teorie → národní pospolitosti – Volksgemeinschaft.* Zákonodárství a soudnictví již neměly usilovat především o zajištění ochrany individuálních práv a rovnosti všech občanů před zákonem, jako tomu bylo v demokratických společnostech. Jejich hlavním úkolem byla nyní služba národnímu celku. Tento „celek“ definovali nacisté historicky, jazykově, ale hlavně „rasově“, a již předem z něj vylučovali příslušníky údajně méněcenných ras, tedy především Židy a Romy. Svými občanskými právy si ale nemohly být jisty ani tak zvané osoby árijského původu – z privilegovaného společenství mohl být kdokoli vyobcován. Stačilo jen, aby vládnoucí moc dospěla k závěru, že určitý jednotlivec nebo skupina svými politickými, náboženskými nebo etickými postoji, způsobem života nebo dědičnými předpoklady snižuje morální či genetickou „kvalitu“ německého národa. Přestože tedy na následujících stránkách věnujeme pozornost zejména obětem rasové a politické perzekuce, neměli bychom zapomínat, že během nacistické éry na svoji odlišnost krutě doplatili například také stoupenci různých církví (svědkové Jehovovi), homosexuálové nebo tělesně a mentálně postižení občané.

Občanská a lidská práva v nacistickém Německu

Základním legislativním nástrojem Hitlerovy vlády, který jí umožnil krok za krokem měnit a rušit demokratická ustanovení výmarské ústavy bez ohledu na stanovisko parlamentu, se stal zmocňovací zákon (Ermächtigungsgesetz) z 24. března 1933. K podstatnému omezení politických práv a svobod však v Německu došlo již před jeho vydáním, a to na základě dvou nařízení říšského prezidenta. První neslo název **na ochranu lidu a státu** (Verordnungen zum Schutz von Volk und Staat) a bylo vydáno 28. února 1933. Druhé, z 21. března 1933, se nazývalo **nařízení o zákeřných útocích proti vládě** (Verordnung zur Abwehr heimtückischer Angriffe gegen die Regierung der nationalen Erhebung). Nařízení na ochranu lidu a státu vyřazovalo ústavní články zaručující svobodu

názoru, shromažďovací právo, listovní tajemství a jiná základní občanská práva a svobody. Nařízení o zákeřných útocích a později – od roku 1934 – zákon o zákeřných útocích proti státu, straně a na ochranu stranických uniforem (Gesetz gegen heimtückische Angriffe auf Staat und Partei und zum Schutz der Parteiuniformen) vytvářely legislativní předpoklady pro stíhání šířitelů tvrzení „snižujících vážnost říše“. Přijetí tohoto nařízení, respektive zákona, umožnilo kriminalizovat všechny veřejné i soukromé projevy nesouhlasu s politikou vlády a nacistické strany a tím umlčet veškeré svobodné veřejné mínění. Nařízení na ochranu lidu a státu a zákon o zákeřných útocích se staly podkladem rozhodování Lidového soudního dvora, respektive zvláštních soudů (viz dále), a jejich působnost se později rozšířila na všechna území okupovaná Německem, kde vstoupilo v platnost německé trestní právo.

Další vlna zákonů a nařízení zpřísnujících trestní kodex proběhla na podzim 1939. Terčem opatření přijatých v souvislosti s vypuknutím druhé světové války byla tentokrát méně závažná kriminalita politického nebo hospodářského rázu. **Nařízením o zvláštním válečném trestním právu** (Kriegssonderstrafrechtsverordnung) z 26. srpna 1939 bylo namířeno proti tak zvanému rozvracení branné moci. Závažné důsledky pro všední život v Německu a v celé okupované Evropě mělo **nařízení o mimořádných opatřeních v oblasti rozhlasového vysílání** (Verordnung über außerordentliche Rundfunkmaßnahmen) z 1. září 1939. Za poslech nepřátelských stanic nebo šíření zpráv v nich odvysílaných mohly být uloženy vysoké tresty odnětí svobody nebo dokonce trest nejvyšší. **Nařízení k doplnění trestních předpisů na ochranu branné síly německého národa** (Verordnung zur Ergänzung der Strafvorschriften zum Schutz der Wehrkraft des Deutschen Volkes) z 25. listopadu 1939 zařadilo mezi trestné činy styk s válečnými zajatci, což v našich podmínkách hrálo zvláště významnou roli v okupovaném pohraničí. Velký význam byl v období válečné nouze přikládán některým projevům hospodářské kriminality. Drakonické tresty za zdánlivě malicherné přečiny často sloužily jako nástroj politické propagandy a v okupovaných zemích se stávaly zástěrkou skryté národnostní diskriminace. Na základě **nařízení proti škůdcům národa** (Verordnung gegen Volksschädlinge) z 5. září 1939 hrozil trest smrti za ra-

* Šipka odkazuje na slovníček pojmů zařazený v závěru publikace.

1 Výstraha umísťovaná povinně na všechny rádiové přijímače v protektorátu Čechy a Morava

bování a za jakýkoli trestný čin, který byl spáchán při využití mimořádných okolností způsobených válečným stavem (například během zatmění). **Nařízení o válečném hospodářství** (Kriegswirtschaftsverordnung), vydané 4. září 1939, mělo především zamezit růstu černého trhu a porušování předpisů o přidělování hospodářství.

Jestliže nacistické zákonodárství v oblasti lidských práv obecně spíše jen dodatečně reagovalo na již existující stav, pak pro oblast „rasového“ zákonodárství to platí dvojnásob. V prvním období, do roku 1935, se právní postavení německých Židů vyznačovalo sek-

torovou diskriminací, tedy postupným vyřazováním židovského obyvatelstva z různých oblastí společenského života. Jejím východiskem se stal **zákon o obnovení úřednického stavu** (Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums) ze 7. dubna 1933, na jehož základě byly ze státní služby propuštěni všichni „neárijské“, komunističtí a další z pohledu nacistů nespolehliví úředníci. Tak zvaný árijský paragraf se poté objevil v řadě dalších zákonů, jako například v zákoně o přeplnění německých škol, v zákoně o tiskovém, v zákoně o dědičných statcích, o vojenské službě apod., a do svých stanov jej zanesly četné profesní či zájmové organizace a spolky. Na poli protizidovské legislativy vznikla dosti nepřehledná situace, což vyvolalo potřebu normy, která by jednotným způsobem upravila právní postavení židovského obyvatelstva. Touto normou se staly norimberské zákony, jimiž začala nová etapa pronásledování německých Židů.

Norimberské zákony, oficiálně vyhlášené 15. září 1935, s konečnou platností uvedly do tehdejšího německého právního řádu zásadu, podle níž se rozsah občanských práv řídil „rasovým“ původem jejich nositelů. Platilo to zejména o dvou ze souboru tří norimberských zákonů: **zákonu na ochranu německé krve a německé cti** a **zákonu o říšském občanství**.

2 Grafické znázornění norimberských zákonů

Prvně jmenovaný zakazoval manželství a nemanželský pohlavní styk mezi Židy a Němci, zaměstnávání německých služebných mladších 45 let v židovských domácnostech a vyvěšování říšských vlajek Židy. Zákon o říšském občanství rozdělil německé obyvatelstvo na dvě odlišné skupiny s různou mírou přiznaných občanských práv. Plná práva směli požívat „říšští občané“, jimiž se mohli stát jen árijsí Němci, zatímco Židé jako pouzí „státní příslušníci“ klesli na úroveň občanů druhé kategorie.

V návaznosti na tyto, překvapivě stručné právní normy vycházela v dalších letech četná prováděcí nařízení, která stále více zužovala životní prostor židovského obyvatelstva. První a nejdůležitější se datuje 14. listopadem 1935. Jeho účelem bylo stanovit závaznou definici židovského a částečně židovského původu. Za osobu plně židovského původu byl prohlášen ten, kdo měl nejméně tři židovské prarodiče, případně dva, pokud byl nejpozději v době vydání norimberských zákonů členem židovské náboženské obce nebo k tomuto datu vstoupil do manželství s jinou osobou plně židovského původu. Ostatní osoby se dvěma židovskými prarodiči platily za „míšence prvního stupně“. Osoby s jedním židovským prarodičem se nazývaly „míšenci druhého stupně“ a měly být pokládány za říšské Němce.

Tato složitá konstrukce se osudovým způsobem promítala do každodenního života židovského i tak zvaného árijského obyvatelstva. Ve válečných letech rozhodovalo postavení v hierarchii norimberských zákonů o tom, v jakém pořadí byli Židé zařazováni do transportů na Východ. Tehdy se však nacisté již ani nesnažili předstírat, že jejich protizidovská politika má právní podklad. Židé byli postaveni mimo zákon a mechanismy „konečného řešení“ plně ovládl státní bezpečnostní aparát.

Nacistické soudnictví a policie

Nacisté po svém příchodu k moci zachovali dosavadní strukturu soudních institucí, sestávající z **úředních (Amtsgericht), zemských (Landesgericht) a vrchních zemských soudů (Oberlandesgericht)**. Nejvyšší instancí byl Říšský soud, se sídlem v Lipsku, jenž si ale již v roce 1934 vysloužil nevoli vládních míst v souvislosti s průběhem a výsledkem procesu s komunistickými funkcionáři obviněnými z podílu na požáru Říšského sněmu. Význam Říšského soudu proto v pozdějších letech upadal. Soustavně naopak rostl vliv dvou nových institucí trestního soudnictví, které začaly v Německu působit brzy po změně společenského systému.

Zvláštní soudy (Sondergerichte) byly při vrchních zemských soudech zřizovány od března 1933. Do jejich kompetence spadaly nejprve delikty proti nařízení, respektive zákonu, o zákeřných útocích. Od roku 1938 mohly rozhodovat o jakémkoli trestném činu, který úřad státního návladního označil za mimořádně závažný nebo hodný urychleného projednání. Kompetence zvláštních soudů se dále rozšířily s radikalizací trestního práva na počátku války, kdy se začaly zabývat případy drobné politické a hospodářské kriminality. Začátek války přinesl rovněž nárůst počtu zvláštních soudů, což bylo dáno jednak tím, že nyní mohly být zřizovány také při zemských soudech, ale hlavně tím, že se rozšířily i na Německem okupovaná území.

O nejzávažnějších deliktech politického charakteru rozhodoval od roku 1934 **Lidový soudní dvůr (Volksgerichtshof)** v Berlíně. V jeho kompetenci byly případy zemězrady a velezrady, později také útoků na Hitlera, přečinů proti obranyschopnosti a bezpečnosti vojska, sabotáže a další. Stejně jako v případě zvláštních soudů byla práva obžalovaných před tímto tribunálem značně zkrácena. Soudce jmenoval Adolf Hitler na návrh ministra spravedlnosti. V každém senátu jich zasedalo pět, ale jenom dva museli mít práv-

3 Označení vězňů koncentračních táborů podle důvodu uvalení „ochranné vazby“

4 „Velkoněmecká říše jako životní prostor“ – Německo a okupovaná území v roce 1942

nické vzdělání, ostatní byli vybíráni z vysokých představitelů policie, armády a nacistické strany. Za dobu své existence vynesl soud celkem 5 200 rozsudků smrti, přičemž po roce 1942 dosahoval jejich podíl téměř 50 %. Jurisdikce soudu se vztahovala také na všechna okupovaná území, kde bylo zavedeno německé trestní právo, a to včetně protektorátu Čechy a Morava, odkud také pocházelo nejvíce odsouzených.

Přes všechny deformace právního systému nepovažovali nacisté justici za dostatečně pružný nástroj a při prosazování svých cílů se spolehnali spíše na policejní složky. Základy nacistické tajné státní policie (Geheime Staatspolizei), gestapa, položil v roce 1933 Hermann Göring, který z titulu své funkce pruského ministra vnitra reformoval pruskou politickou policii. Poté převzal iniciativu Heinrich Himmler, v té době policejní šéf v Mnichově. Himmler postupně ovládl policii ve všech německých zemích kromě Pruska a v dubnu 1934 se stal inspektorem a zástupcem šéfa pruského gestapa. Jeho ambice vytvořit celoněmeckou policejní organizaci se naplnila v roce 1936, kdy byl jmenován říšským vůdcem → SS a šéfem německé policie v říšském ministerstvu vnitra. Himmler v této souvislosti rozdělil policejní aparát na dvě části. Bezpečnostní policii (Sicherheitspolizei, Sipo) tvořilo gestapo spolu

s kriminální policií (Kriminalpolizei, Kripo) a policejní kontrarozvědkou, zatímco pořádková policie (Ordnungspolizei, Orpo) zahrnovala útvary uniformované policie: především ochrannou policii (Schutzpolizei, Schupo), četnictvo, obecní a dopravní policii. V čele bezpečnostní policie stanul Reinhard Heydrich, pořádkovou policii řídil Kurt Daluge. Heydrich již od roku 1931 vedl také zpravodajskou službu nacistické strany neboli bezpečnostní službu (Sicherheitsdienst, SD) a ztělesňoval tak personální unii mezi oběma organizacemi. K jejich faktickému sloučení došlo vytvořením Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) krátce po napadení Polska v září 1939. Již od roku 1937 přitom platilo rozdělení pravomocí, podle kterého bezpečnostní služba shromažďovala informace o vybraných osobnostech, za pomoci své rozvětvené agenturní sítě sestavovala pravidelná hlášení o náladách obyvatelstva a předávala bezpečnostní policii podněty k vyšetřování. Gestapo pak řešilo konkrétní případy a provádělo zatýkání.

Pravomoci bezpečnostních složek neustále rostly. Gestapo a později i kriminální policie mohly například posílat zatčené osoby do tak zvané **ochranné vazby** (Schutzhaft), což ve skutečnosti znamenalo uvěznění v koncentračním táboře. Rozhodování o délce toho-

to druhu vazby se vymykalo soudní kontrole a bylo zcela v rukou policejních úředníků. V předválečném období se ještě každé tři měsíce přezkoumávala její oprávněnost, v říjnu 1939 však Heydrich toto pravidlo zrušil a vazba se po uplynutí uvedeného období automaticky prodlužovala. Postupně docházelo i ke zjednodušování schvalovacích procedur pro její uvalení. Od roku 1943 již místní úřadovny gestapa nemusely předem žádat ústřednu RSHA o souhlas s uvalením ochranné vazby, ale pouze zpětně posílaly do Berlína seznamy uvězněných. Kompetence policie ještě více posílily po vydání Himmlerova oběžníku **Zásady vnitřního zabezpečení státu během války** z 3. září 1939. Gestapo pak mohlo zatčené nejen posílat na neomezenou dobu do koncentračních táborů, ale také je tam – opět bez souhlasu soudu – popravovat. Rozkaz ke **zvláštnímu zacházení** (Sonderbehandlung), jak se tyto mimosoudní exekuce úředně nazývaly, vydával nejprve Himmler. Od podzimu 1943 přešla pravomoc v této věci na jeho zástupce v jednotlivých oblastech říše, **vyšší vůdce SS a policie**.

Hromadné zatýkání a příliv vězňů v ochranné vazbě si vyžádaly změnu celého systému vězeňství. V počátečním období po uchopení moci v lednu 1933 používala policie posílená o příslušníky → SA k internaci odpůrců nacismu bývalá kasárna, tovární haly, stadióny a podobné objekty, později tyto provizorní věznice nahradily nechvalně proslulé koncentrační tábory. Jejich organizačním vzorem se stal tábor v bavorském Dachau, jehož velitel byl v červenci 1934 pověřen nově vytvořenou funkcí inspektora koncentračních táborů. Správu a ostrahu táborů zajišťovali nejprve příslušníci SA, od roku 1934 pak strážní oddíly SS, přejmenované o dva roky později na oddíly

umrlčích lebek. Gestapo mělo v táborech své expozitury, tak zvaná politická oddělení, nacházející se zpravidla hned za táborovou bránou.

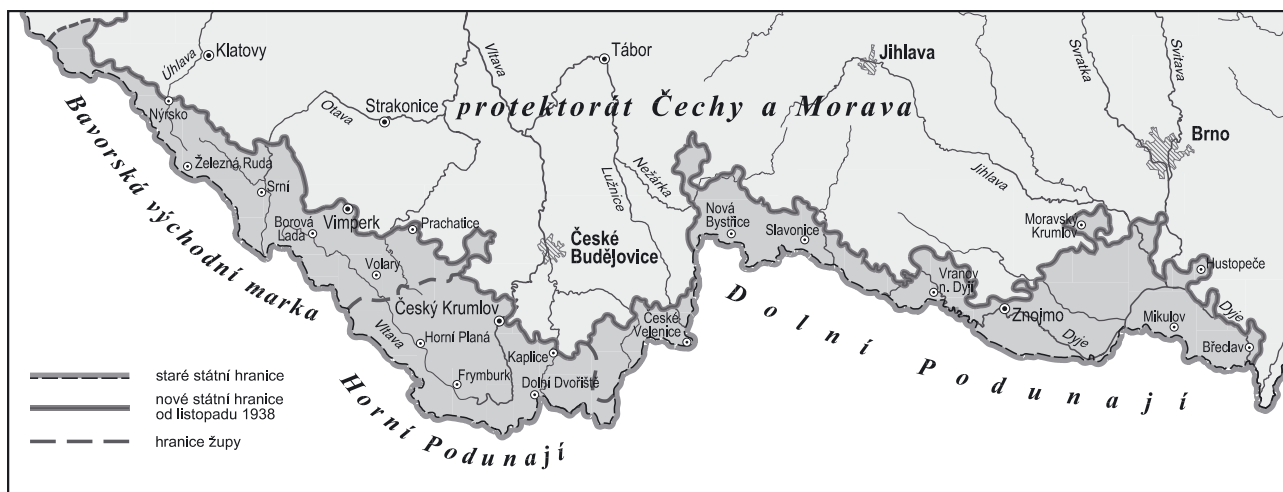
Obrysy okupační správy v českých zemích

Vytváření německého správního a bezpečnostního aparátu probíhalo na našem území v návaznosti na průběh okupace. První ze tří časových fází zahájilo ve dnech 1. až 10. října 1938 obsazení území postoupených Německu mnichovskou dohodou. Poté následovala 14. až 15. března 1939 okupace českého a moravského vnitrozemí a vytvoření protektorátu Čechy a Morava dne 16. března 1939. Bezprostředně po napadení Polska dne 1. září 1939 se orgány německé okupační správy rozšířily do poslední oblasti českých zemí, která zatím nebyla součástí → třetí říše: té části Těšínska, kterou po „Mnichovu“ získalo Polsko. Všechna zmíněná území tak byla k Německu připojena za jiných mezinárodněpolitických podmínek, vzájemně se odlišovala svým předchozím historickým vývojem i národnostní skladbou obyvatelstva, a různý byl posléze i jejich další osud pod německou vládou.

Území odstoupená po mnichovské dohodě se v Německé říši nestala součástí jednoho správního celku, což by vzhledem k jejich členitosti bylo jen těžko možné. Oblast jihozápadních Čech byla připojena k **Bavorské východní marce** (Bayerische Ostmark) se střediskem v Mnichově, jižní Čechy a jižní Morava se staly součástí říšských žup **Horní**, respektive **Dolní Podunají** (Oberdonau, Niederdonau) s hlavními městy Lincem a Vídní. Osobitý region pak představovalo Hlučínsko, které od poloviny 18. století do za-

5 Územní ztráty Československé republiky v důsledku mnichovské dohody

6 Německem obsazené jižní pohraničí ČSR

částku 20. let 20. století náleželo do svazku pruského státu a v návaznosti na tuto tradici se na podzim 1938 nestalo součástí sudetské župy, nýbrž slezské, později hornoslezské provincie.

Největší díl pohraničních oblastí připadl již zmíněné Říšské župě Sudety (Reichsgau Sudetenland), která oficiálně vznikla 21. listopadu 1939 na základě zákona o opětovném sjednocení sudetoněmeckých území s říší (Gesetz über die Wiedervereinigung der sudetendeutschen Gebiete mit dem Reich). Podle sčítání z května 1939 zde žilo 2 947 187 obyvatel. Většina z nich, včetně Čechů, obdržela říšskou státní příslušnost, jen malá část českého obyvatelstva se na základě → smlouvy o otázkách státního občanství a opce rozhodla požádat o československé občanství. Župu tvořily tři vládní obvody: Cheb (s ústředím v Karlových Varech), Ústí nad Labem a Opava, které se dále dělily na venkovské a městské okresy. Po zrušení dočasné vojenské správy se nejvyšším reprezentantem státní správy stal místodržitel Konrád Henlein, jenž byl zároveň jmenován župním vedoucím → NSDAP. Jeho sídlem byl Liberec. Již v období vojenské správy bylo v župě zavedeno německé trestní právo a říšskému vzoru se přizpůsobilo i soudnictví. V sídlech bývalých okresních a krajských soudů začaly působit německé

úřední a zemské soudy, v Litoměřicích vznikl vrchní zemský soud. Zřízena byla rovněž instituce zvláštních soudů, které zasedaly v Liberci, Chebu a v Litoměřicích.

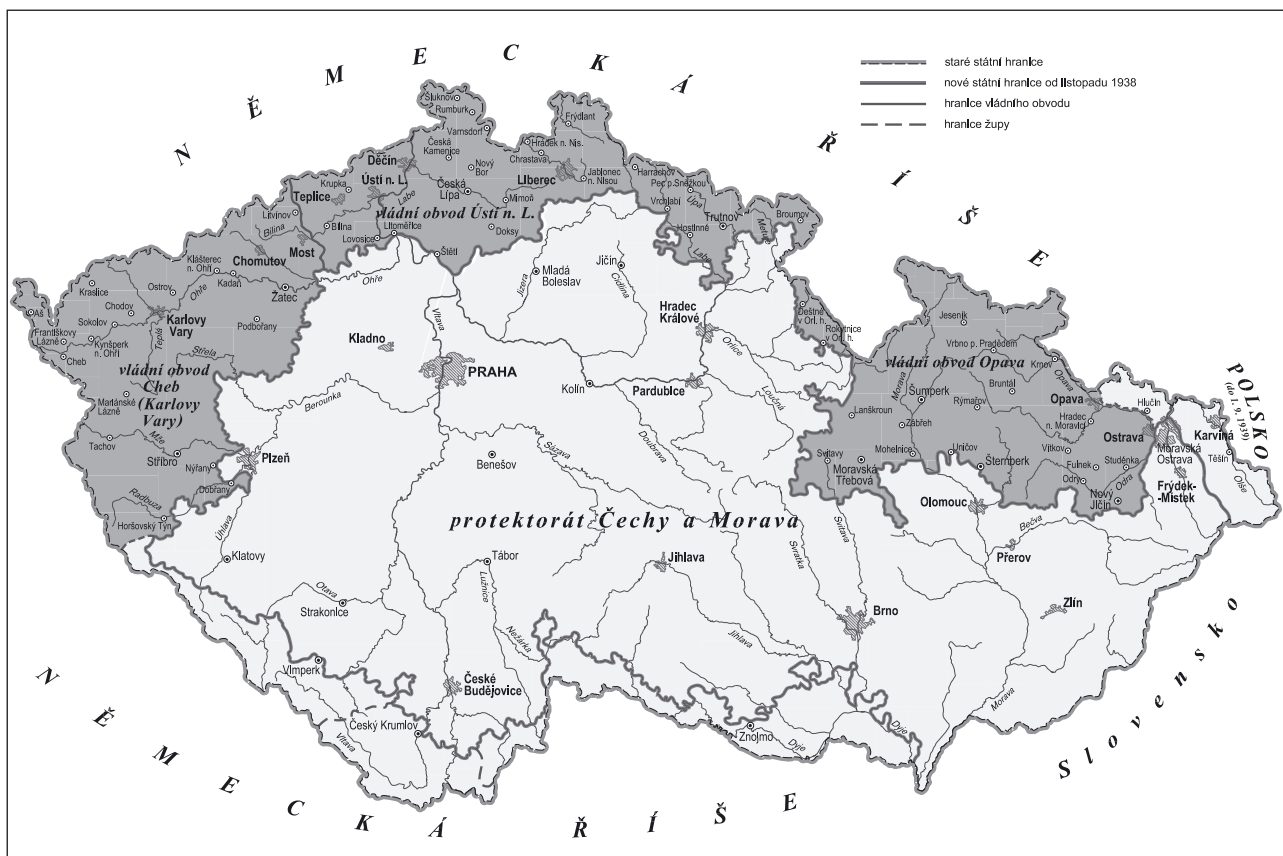
Vytvoření stálé policejní organizace předcházelo, stejně jako předtím v Rakousku, působení tak zvaných **operačních skupin** (Einsatzgruppen) **bezpečnostní policie a bezpečnostní služby**. Jejich úkolem bylo zajistit podle předem připravených seznamů místní antifašisty, převzít zpravodajsky důležitou agendu českých úřadů a položit základy organizační struktury stálých policejních složek. Ta se v sudetské župě začala utvářet již v období vojenské správy. Himmlerovým výnosem z 16. října 1939 byla vytvořena řídicí úřadovna gestapa v Liberci a jí podřízené úřadovny v Karlových Varech a v Opavě, jimž stejně jako v ostatních částech Německé říše podléhala síť venkovských poboček a komisariátů pohraniční policie. V sudetské župě nebyl ustaven žádný vyšší vůdce SS a policie. V zastoupení Heinricha Himmlera vykonávali dohled nad třemi vládními obvody nejprve příslušní policejní velitelé v Norimberku, Drážďanech a ve Vratislavi, v březnu 1944 pak byla celá župa připojena k obvodu vyššího vůdce SS a policie v Čechách a na Moravě Karla Hermanna Franka.

České a moravské vnitrozemí se nestalo součástí žádné již existující či nově ustavené říšské župy či provincie. Především s ohledem na možné mezinárodněpolitické komplikace zde okupanti vytvořili **protektorát Čechy a Morava**. Právním podkladem okupace se nestal zákon, jako v případě Sudet, ale **Hitlerův výnos z 16. března 1939**. Ten stanovil, že protektorát „je autonomní a spravuje se sám“, říše však byla oprávněna převzít jakýkoli obor veřejné správy a dosazovat své zmocněnce do protektorátních úřadů. Proklamovaná autonomie tak byla od počátku jenom iluzorní. Nejvyšším představitelem okupační moci se po skončení

Residence of Konrad Henlein in Liberec

7 Liberec, sídelní město říšského místodržitele K. Henleina

8 Říšská župa Sudety

9 Protektorát Čechy a Morava

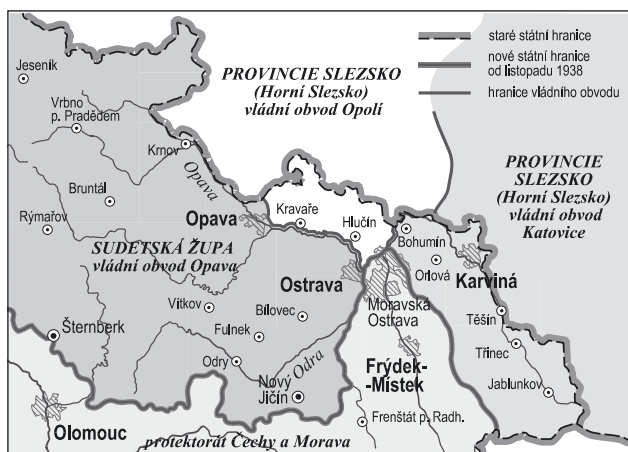
10 Státní ministr K. H. Frank (první zleva) a říšský protektor W. Frick během audience u prezidenta E. Háchy

období vojenské správy stal **říšský protektor v Čechách a na Moravě**. Jako první tuto funkci vykonával Konstantin von Neurath, který v ní nominálně setrval až do srpna 1943, kdy jej vystřídal Wilhelm Frick. Již od 27. září 1941 však namísto Neuratha, jenž podle oficiálního zdůvodnění odešel na „zdravotní dovolenou“, stál v čele okupační správy zastupující protektor (R. Heydrich a po jeho smrti K. Daluge). Druhým v pořadí německých představitelů byl **státní tajemník Karl Hermann Frank**. Ten byl v srpnu 1943 jmenován státním ministrem pro Čechy a Moravu a vzhledem k rozsahu svých pravomocí zastínil protektora, jehož úloha byla od této doby spíše jen reprezentativní. Protektor měl k dispozici svůj vlastní administrativní aparát neboli **úřad říšského protektora**, ježmuž podléhaly nižší instance okupační správy neboli **úřady vrchních zemských radů**, oberlandráty. Jejich úkolem bylo zastupovat zájmy německé menšiny (asi 250 000 lidí z celkového počtu 7,5 miliónu obyvatel) a dohlížet na nižší složky protektorátní správy. Po tak zvané **Heydrichově správní reformě** došlo v roce 1942 k výraznému personálnímu zeštíhlení okupačních orgánů a velký počet uvolněných německých úředníků nastoupil na vedoucí místa v protektorátní administrativě.

České správní instituce včetně vlády – v jejímž čele se postupně vystřídali premiéři Rudolf Beran, Alois Eliáš, Jaroslav Krejčí a Richard Bienert – a prezidenta Emila Háchy zůstaly formálně zachovány. Stejně tomu bylo se stávajícími zákony, pokud ovšem nebyly v rozporu se zájmy třetí říše. Protektorátní vláda nadále vydávala na základě zmocňovacího zákona z prosince 1938 vládní nařízení s platností zákonů, ale v případě „vyššího zájmu“ se legislativní iniciativy chápal přímo říšský protektor. Zvolená forma přijetí toho či onoho zákona byla ve skutečnosti spíše věcí politické taktiky, protože rozhodující slovo měla vždy německá strana.

Češi v protektorátu se na rozdíl od svých krajanů v pohraničí nestali říšskými státními příslušníky, ale příslušníky protektorátu. Ve vztahu k říši byli považováni za „tuzemce zvláštního druhu“. Spadali pod jurisdikci českých soudů, ale v určených případech politického charakteru se přelíčení konalo před německým soudem a podle německého práva. Méně závažné přečiny posuzovaly německé zemské soudy v Brně a v Praze, vrchní zemský soud v Praze nebo, od roku 1940, zvláštní soudy v Praze a v Brně. Nejtěžší politické delikty, jako byla zejména zemězrada, velezrada, útok na „vůdce a říšského kancléře“ nebo sabotáž, se postupovaly Lidovému soudnímu dvoru, který mohl jejich projednání delegovat na některý z vrchních zemských soudů. Podle ustálené praxe přebíral případy z Čech senát vrchního zemského soudu v Drážďanech, zatímco případů z Moravy se ujímal odpovídající soud ve Vratislavi. Případy z východních Čech mohl jménem Lidového soudního dvora projednávat též vrchní zemský soud v Litoměřicích. V roce 1940 Hitler na určitou dobu nařídil, aby se významné procesy proti českým odbojářům nekonaly před berlínským Lidovým soudním dvorem, Čechům prý měla stačit popravčí komanda. Takovýto model represe, obvyklý na území okupovaného Polska a SSSR, se ale v protektorátu s výjimkou období stanného práva (viz kap. 7) dlouhodobě neprosadil. Češi však byli spolu s Židy, Poláky, Rusy, Ukrajinci a → „asociálními“ Němci zahrnuti do dohody mezi ministrem spravedlnosti Thierackem a Himmlerem z 18. září 1942. Znamenalo to, že ti z nich, kteří byli německými soudy odsouzeni ke třem a více letům káznice, měli být po odpykání trestu předáni policii a SS, což se vlastně rovnalo deportaci do koncentračních táborů.

Organizace bezpečnostní policie vyrostla v protektorátu opět v návaznosti na činnost oddílů bezpečnostní policie a SD, které sem přišly spolu s jednotkami německé armády a hned v prvních dnech okupace se rozmístily po celém obsazeném území. Jejich aktivita úředně skončila začátkem května 1939, kdy Heydrich vydal pokyn k vytvoření teritoriální struktury tajné státní policie v protektorátu Čechy a Morava. Jejím základem se staly úřadovny, od září 1939 pak řídicí úřadovny gestapa v Praze a v Brně, jimž podléhala obvyklá síť lokálních poboček a tajných agentů. Právním základem činnosti bezpečnostní policie v protektorátu se stala vyhláška z 1. září 1939, jež stanovila její kompetence a vztah k orgánům okupační a říšské správy. Bezpečnostní policie podléhala protektorovi, který ji řídil prostřednictvím velitele bezpečnostní policie při svém úřadu. Fakticky však nejvyššími policejními pravomocemi disponoval K. H. Frank, jme-

11 Ostravsko v období německé okupace

novaný na konci dubna 1939 do funkce vyššího vůdce SS a policie v Čechách a na Moravě.

Těšínský okupační okres (viz kap. 4) vznikl v důsledku německého vpádu do Polska. Jeho vývoj tak určovala nacistická politika v té části dobytého polského území, jež byla – na rozdíl od → generálního gouvernementu – zapojena do stávající územní organizace Německé říše. Tato **včleněná východní území** (eingegliederte Ostgebiete) se formálně stala součástí třetí říše 26. října 1939 na základě předchozího Hitlerova výnosu. **Těšínsko spadalo pod vládní obvod Katovice ve slezské a po jejím rozdělení v lednu 1941 hornoslezské provincii.** Na včleněných územích bylo s platností od 15. června 1940 zavedeno německé právo, ačkoli vojenské i civilní stanné soudy, stejně jako soudy zvláštní, je zde aplikovaly od prvních dnů okupace. Legalizace tohoto stavu však podnítila diskusi mezi představiteli ministerstev vnitra a spravedlnosti, zda německé zákony nejsou vůči místnímu polskému a židovskému obyvatelstvu příliš velkorysé. V prosinci 1941 pak vyšlo nařízení, na základě kterého byli **Židé a Poláci napříště souzeni podle zvláštního trestního práva a ve zvláštním trestním řízení.** Rozsudek smrti mohl být nyní nad nimi vynesen již například za strhávání úředních vyhlášek nebo protiněmecké

výroky. Židé byli posléze zákonem z 1. července 1943 vyloučeni z kompetence všech soudů a měli být stíháni výhradně policejně. Zpříšňovaly se také podmínky výše uvedené dohody mezi ministrem spravedlnosti Thierackem a Himmlerem. Od března 1943 měli být gestapu předáváni všichni Poláci odsouzení k šesti-měsíčnímu či delšímu trestu, což obnášelo 90 % všech polských vězňů. **Mimořádná krutost okupačního režimu na Těšínsku neměla v jiných oblastech bývalé ČSR obdoby,** projevila se v metodách operačních skupin hned na počátku války a provázela zde činnost gestapa a dalších policejních složek až do porážky nacistického Německa.

Literatura

- BENZ, W., GRAML, H., WEISS, H. (Eds), Enzyklopädie des Nationalsozialismus, München 1998.
- BORÁK, M., Na příkaz gestapa. Nacistické válečné zločiny na Těšínsku, Ostrava 1990.
- BRANDES, D., Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945, Praha 1999.
- BROSZAT, M., Uchopení moci, Praha 2002.
- GEBHART, J., KUKLÍK J., Dramatické i všední dny protektorátu, Praha 1996.
- HILBERG, R., Pachatelé, oběti, diváci: židovská katastrofa 1933–1945, Praha 2002.
- JANÁK, J., HLEDÍKOVÁ, Z., DOBEŠ, J., Dějiny správy v českých zemích. Od počátků českého státu po současnost, Praha 2005.
- KERSHAW, I., Hitler: 1889–1936: Hybris, Praha 2004.
- KERSHAW, I., Hitler: 1936–1945: Nemesis, Praha 2004.
- KROUPA, V., a kol., Český antifašismus a odboj, Praha 1988.
- KURAL, V., RADVANOVSKÝ, Z., a kol., „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002.
- MARŠÁLEK, P., Protektorát Čechy a Morava, Praha 2002.
- PASÁK, T., Pod ochranou Říše, Praha 1998.
- RADVANOVSÝ, Z. (Ed.), Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. Svazek 1–9, Ústí nad Labem 1998–2005.
- SLÁDEK, O., Zločinná role gestapa, Praha 1986.

KAPITOLA 1

NĚMEČTÍ ODPŮRCI NACISMU

Československo se od roku 1933 stalo útočištěm tisíců německých a rakouských antifašistů a jednou z nejvýznamnějších azylových zemí Evropy. Především hlavní město republiky bylo důležitým politickým a kulturním střediskem demokratického exilu. V Československu se vytvořilo nadstranické hnutí solidarity, které bojovalo za právo na azyl, „národnostní vyrovnání“ a proti nacionálně socialistické politice agrese. Po anšlusu Rakouska v březnu 1938 se radikalizovala situace v českém pohraničí a Německé říši se podařilo zařadit tak zvanou sudetskou otázku na pořad jednání mezinárodní politiky. Tento vývoj vyústil podepsáním mnichovské dohody dne 30. září 1938, která na mnoho let dopředu ovlivnila postavení německé menšiny v českých zemích.

Německý exil v ČSR

V Praze od roku 1933 do roku 1938 sídlilo exilové vedení Sociálně demokratické strany Německa (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD). Prostřednictvím jejích pohraničních sekretariátů v Liberci, Stříbře, Karlových Varech a Trutnově, později také v Opavě a Krnově, přicházeli do Československa uprchlíci z říše, kteří nejprve na místě obdrželi potřebné zaopatření a posléze byli zpravidla přesměrováni do Prahy. Po únoru 1934 v ČSR nacházeli útočiště členové rakouské sociálně demokratické organizace Schutzbund (většinou v Brně) a později demokraté, kteří Rakousko opustili po anšlusu v březnu 1938.

Obyvatelstvo zaujalo vůči zhruba 20 000 německým emigrantům, kteří byli povětšinou emigranty tranzitními (v ČSR zůstalo pouze asi 3 000 z nich), převážně vstřícný postoj. České výbory pro pomoc emigrantům a svépomocné organizace, jako byl Šaldův komitét (Pomocný komitét pro německé uprchlíky), Česká liga pro lidská práva, jakož i sociálně demokratické a židovské organizace se snažily uprchlíkům pomáhat při legalizaci jejich pobytu, zís-

kávání peněžních prostředků, potravin či ubytování a při organizování odjezdu do třetích zemí.

Praha se díky svému bohatému kulturnímu životu v německém jazyce stala vedle Paříže nejvýznamnějším centrem uprchlíků z řad německé inteligence. Svědčí o tom exilová nakladatelství (Malik) a rozsáhlý exilový tisk. V Praze vycházely mimo jiné komunistické časopisy Gegen-Angriff, Deutsche Volkszeitung, Die Internationale a Arbeiter-Illustrierte-Zeitung, známý především ilustracemi Johna Heartfielda. K významným kulturně-politickým časopisům patřily Neue Deutsche Blätter a Die Neue Weltbühne. V Karlových Varech byl vydáván deník Der neue Vorwärts – noviny německé sociální demokracie. Němečtí emigranti se sdružovali do spolků a klubů, jako byl například Svaz proletářských revolučních spisovatelů (Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller), kulturní výbor Ligy pro lidská práva, Svaz Oskara Kokoschky (Oskar-Kokoschka-Bund) nebo Klub Bertolta Brechta (Bertolt-Brecht-Club). Organizovali výstavy, čtení a divadelní večery, které měly posilovat jejich vzájemnou soudržnost a pomoci při šíření zpráv o událostech v hitlerovském Německu.

Politika pražské vlády vůči exilu vycházela z liberálních postojů jejího hradního křídla, podléhala však četným výkyvům, které nebyly vyvolány pouze tlakem Německé říše, ale také vnitropolitickou konstelací. Přístup k emigrantům závisel rovněž na jejich

12 Stránka z časopisu vydávaného Šaldovým komitétem, prosinec 1937

politické orientaci a činnosti. Zatímco němečtí sociální demokraté byli tolerováni, komunisté museli v mnoha případech setrvat v zemi ilegálně a teprve na konci roku 1934 přestali být vydáváni zpět do Německa. Na konci roku 1937 se prohloubila spolupráce mezi českou policií, gestapem a českým a německým ministerstvem vnitra, která vedla mimo jiné k rozsáhlému omezování exilového tisku.

Pohraničí v období mnichovské krize

Sudetoněmecké spolky, svazy a občanské strany se po anšlusu Rakouska v březnu 1938 podřídily → Sudetoněmecké straně (Sudetendeutsche Partei, SdP) a provedly dobrovolné zglajchšaltování. Pouze sociální demokraté se ještě zúčastnili obecních voleb v červnu 1938, v nichž však definitivně ztratili voličskou základnu. Ze strany SdP začalo docházet k napadání německých antifašistů a k útokům na české obyvatelstvo. Potyčky mezi ilegálními jednotkami → Sudeten-deutsche Freikorps, nepřímými vytvořenými na pokyn německého wehrmachtu, a sociálně demokratickou Rote Wehr nebyly žádnou výjimkou.

Týdny okolo „Mnichova“ vyznačují počátek období útěků a vyhánění z oblasti Sudet. Od září 1938 prcha-

13 Prohlášení redaktora Waltera Lechnera o důvodech jeho útěku z obsazeného pohraničí, listopad 1938

14 Zvláštní číslo nacistického časopisu Der Stürmer, listopad 1938

jí na území okleštěného československého státu, německou propagandou pejorativně označovaného jako Resttschechei (zbytkové Česko), Češi, Židé a němečtí antifašisté. Studie historika Petera Heumose uvádí pro období **mezi zářím 1938 a létem 1939 celkem 219 216 registrovaných uprchlíků**, z toho 170 000 z území okupovaných Německem (140 000 Čechů, 20 000 Židů a 10 000 sudetských Němců), mezi nimiž bylo 80 000 státních zaměstnanců. Počet neregistrovaných osob, které byly vráceny zpět, se odhaduje na 35 000, přičemž 20 000 až 25 000 z nich byli sudetští Němci. Vracení zpět do Sudet vedlo často k zatčení, a někteří jednotlivci tváří v tvář této alternativě volili raději dobrovolnou smrt. Skupina sudetoněmeckých uprchlíků, většinou sociálních demokratů a komunistů, představovala ve druhé republice politikum svého druhu, protože vláda se chtěla vyhnout dalšímu zvětšování německé menšiny na zbývajícím území státu. Všichni ti, jimž se podařilo uprchnout z Československa do exilu, se vedle psychických a sociálních problémů museli vyrovnávat s hořkou zkušeností nedůvěry ze strany hostitelských zemí, která mohla vyústit až v internaci ve zvláštních táborech pro uprchlíky, a také se značným pnutím uvnitř emigrantských komunit. Statistické vyčíslení emigrace z ČSR do celého světa je

15 Příjezd německé armády do Podmokel, říjen 1938

prakticky nemožné, neboť spolehlivé údaje jsou k dispozici pouze pro některé azylové země. Heumosovi se podařilo doložit asi **42 000 osob** (5 000 až 6 000 Čechů, 3 000 až 4 000 sudetských Němců, 33 000 Židů), **které našly útočiště ve Velké Británii, USA, Kanadě, Palestině a Sovětském svazu.**

Vznik sudetské župy a první represe

Územní anexe následující po mnichovské dohodě proběhla z vojenského hlediska rychle a hladce a za radostné účasti sudetoněmeckého obyvatelstva. Dne 4. prosince 1938 se konaly doplňující volby do Říšského sněmu, jejichž oficiální výsledek byl totožný s obvyklými 99 procenty ve → „staré říši“. Nelze to vysvětlit pouze propagandou a nátlakem. Sudetoněmecké obyvatelstvo svou volbou uvítalo anexi, jež byla v jeho očích osvobozením.

Župa Sudety, vytvořená v rámci NSDAP již k 1. listopadu 1938 a vyhlášená k 1. květnu 1939, odpovídala správním hranicím Říšské župy Sudety. Členové SdP nebyli do NSDAP převedeni automaticky. Podmínky přijímání nových členů ovlivnil spor o to, zda je možné politiku SdP stavět na roveň → „období bojů“ v Německu před rokem 1933. Podle říšského vedení NSDAP v sobě nediferencované převzetí více než 1,3 miliónu členů SdP skrývalo nebezpečí, že privilegium členství ve straně bude uděleno také ideologicky „nepevným“ jedincům. Navzdory přijímací proceduře a relativně vysokým členským příspěvkům se sudetští Němci do → NSDAP jen hrnuli. Počet členů strany nepřetržitě rostl až do dubna 1943, kdy dosáhl více než půl miliónu. Říšská župa Sudety tak byla s ohledem na poměr členské základny k počtu obyvatel na prvním místě ze všech žup NSDAP.

Nadšení z „osvobození“ nesdíleli všichni občané. Správní orgány byly prostřednictvím personálních úřadů SdP „vyčištěny“ od antifašistů, Čechů a Židů.

16 Pohlednice vydaná v Německu u příležitosti obsazení československého pohraničí

V některých městech docházelo k excesům, které hraničily s pogromy. Příslušníci → ochranné služby (Schutzdienst), ale také radikalizované vrstvy obyvatelstva nutili diskriminované osoby k různým ponižujícím úkonům (čištění ulic), vyháněli je ze zaměstnání, označovali jejich domy a obchody, švali je ulicemi s hanobícími cedulemi kolem krku nebo zaháněli vracející se uprchlíky zpět přes hranice. Ochranná služba prováděla i svévolná zatýkání. Vzhledem k jejich rozsahu byl Karl Hermann Frank jako Henleinův zástupce nucen poukázat na skutečnost, že z policejních a politických důvodů je k zatýkání a zabavování majetku oprávněno pouze gestapo. V prvních týdnech po „Mnichovu“ docházelo také k zatčením na základě udání z řad SdP, která se ukázala jako krajně nespolehlivá. Bezbrhé represe kritizoval v oběžníku z 24. prosince 1938 i šéf bezpečnostní policie a bezpečnostní služby Reinhard Heydrich.

Policejní zásahy a aktivita soudů

Souběžně s „divokými“ represáliemi se systematicky rozbíhalo také pronásledování řízené shora. Zvláštní oddíly Sipo a SD cíleně stíhaly osoby nepřátelské statusu. Gestapo položilo v župě základy své moci již během prvních týdnů po anexi, protože mohlo navázat na dlouhé období příprav a práci svého organizačního předchůdce, Hlavního úřadu SdP. Zpráva o činnosti karlovarské pobočky gestapa udává k 5. listopadu 1938 celkem 1 175 zatčených osob. V okolí Chebu bylo do 13. října vzato do vazby nejméně 971 osob. Řídící úřadovna gestapa v Liberci napočítala na konci roku 2 500 zatčených, z Opavy bylo nahlášeno 390 vazebních případů. Autoři blízcí sudetoněmecké sociální demokracii předpokládají, že do prosince 1938 bylo jen do koncentračního tábora Dachau převezeno

na 2 500 sociálních demokratů. Zpočátku byli zatčeni posílání do vězení okresních a zemských soudů. **Na základě dochovaných faktur za náklady na stravování, vystavených gestapu justičními úřady, lze jmenovitě doložit 4 683 osob, které se přechodně, většinou pouze na několik dní nebo týdnů, nacházely ve vazbě.** Mnoho zatčených bylo do jara 1939 opět propuštěno, zčásti s podmínkou hlásit se pravidelně úřadům, jiní ale zůstali v koncentračních táborech. Celkový počet všech zadržených není možné přesně určit. Odhad historika Oldřicha Sládka, který uvádí asi 10 000 osob, se na základě všech dostupných materiálů zdá být realistický. Měřeno počtem obyvatel sudetoněmeckých území (přibližně 3 milióny osob) jde o poměrně vysoké číslo, vezmeme-li v úvahu, že pro fázi zglajchšaltování na území „staré říše“ v roce 1933 se uvádí asi 48 000 zatčených.

Po těchto opatřeních následoval proces postavení okupace na právní základ. Justiční orgány dostaly za úkol zavést postupně formou zákonů a nařízení říšské právo a zajistit reorganizaci soudnictví (viz Úvod). Generální prokuratura v Litoměřicích odpovídala za výběr významných případů, především kauz politického charakteru a takových, které spadaly do stále se rozšiřující kompetence zvláštních soudů. Původní politické delikty jako velezrada a vlastizrada se v obvodu vrchního zemského soudu Litoměřice projednávaly jen zřídka. V kategorii „marxistických případů“ šlo zpravidla o ústní propagandu a poslouchání moskevského rozhlasu, pouze ojediněle o snahy opětovně vybudovat komunistické organizace. Z různých zdrojů lze jmenovitě identifikovat 1 993 osob, které byly v obvodu vrchního zemského soudu Litoměřice státní prokuraturou podezřívány z politického trestného činu a předány k rozhodnutí vrchnímu říšskému prokurátorovi, jenž si vyhradil vyšetřování proti 1 008 osobám. Lidovým soudním dvorem v Berlíně bylo odsouzeno 121 osob převážně kvůli vlastizradě a rozvracení branné síly. V 67 procentech případů se jednalo o občany německé národnosti. Mezi lety 1940 a 1944 lze doložit přibližně 900 vyšetřovacích řízení generální prokuratury v Litoměřicích.

Zvláštní soudy měly jakožto „avantgarda“ nacistického trestního soudnictví především dva úkoly: jako politické trestní komory pod úrovní vrchních zemských soudů a Lidového soudního dvora se zabývaly všednodenní politickou kriminalitou, vlivem nacistické legislativy pak ve stále větší míře také některými formami běžné kriminality. Oddělení státní prokuratury náležející ke zvláštním soudům prováděla vyšetřování v Chebu ve 2 810, v Opavě ve 3 369 a v Litoměřicích nejméně v 5 601 řízeních. V Chebu bylo celkem v 939 řízeních odsouzeno 1 215 lidí, v Opavě

v 1 182 řízeních 1 671 lidí. Zvláštní soud v Litoměřicích vedl nejméně 2 421 řízení. Většina z nich se týkala německého obyvatelstva, v nadměrném množství – vzhledem k jejich podílu na celkovém počtu obyvatel – však také místních Čechů a nuceně nasazených.

Největší roli mezi politickými delikty hrály přestupky proti zákonu o zákeřných útocích, k nimž od roku 1940 přibyla porušení nařízení o rozhlasu a nařízení o zvláštním válečném trestním právu. Posledně jmenované nařízení bylo od roku 1943 uplatňováno také se skutkovou podstatou „rozvracení branné síly“. Tento přečin se mezi lety 1941 a 1943 stal nejvýznamnějším politickým deliktem, což bylo dáno vyšší mírou kontaktů mezi místními ženami a válečnými zajatci.

Během války se zvláštní soudy stále více zabývaly také represí proti běžné kriminalitě, ať již na základě nařízení proti škůdcům národa z 5. září 1939, nebo nařízení o válečném hospodářství. Celkem lze doložit 165 obyvatel obvodu vrchního zemského soudu v Litoměřicích, kteří byli místními soudy nebo Lidovým soudním dvorem odsouzeni k smrti.

Od loajality k rozčarování

Účelový přístup k sudetským Němcům a – měřeno vyvolanými očekáváními – relativně neutěšené sociální a hospodářské poměry v sudetské župě vyvolávaly ve společnosti nesouhlas. Obyvatelstvo se stalo objektem pravidelného dozoru a zpravodajské činnosti bezpečnostní služby. Utváření loajality a neloajality probíhalo v nacistickém režimu v podmínkách propagandistické manipulace. Po vysokých výdajích na propagandistické legitimování okupace následovaly snahy prezentovat začlenění Sudet do Německé říše jako úspěšný krok, přestože u pozdějších okupací se nic podobného nekonalo. Stejně jako všude jinde v říši měla na zajištění souhlasu rozhodující vliv řada faktorů: povzbudivé zprávy o válečných událostech, agitace v podobě Hitlerových projevů, zkrácený obraz nebezpečí ze strany zahraničních dělníků nebo zprávy osob evakuovaných v důsledku bombardování německých měst. Z hlediska šíření nesouhlasu hrály klíčovou roli informace o zhýralých stranických funkcionářích, zklamání z nesplněných slibů, že budou odstraněny stavovské rozdíly, zprávy o korupci a protekcionismu a po dlouhém období „hájení“ také kritika vůdce. Nepominutelnými faktory byly z hlediska vývoje nálad sudetoněmeckého obyvatelstva neuspokojivé životní poměry, průběh války a vztah k říšským Němcům a k Čechům. Vysoká očekávání ohledně zlepšení sociální situace nebyla naplněna. Pozornosti obyvatel přitom neuniklo, že to byli prá-

vě oni, kdo musel snášet důsledky válečného hospodářství, chybných ekonomických rozhodnutí úřadů, „přebujení“ úředního aparátu a nepotismu stranických funkcionářů. Tísňivé životní poměry a odvody opakovaně vyvolávaly nepokoje, v roce 1941 vypukly četné stávky. Důsledkem byl setrvalý nárůst počtu zatčených z důvodu zastavení práce, což se týkalo také německých stávkujících. Ideologie národní pospolitosti nedokázala zakrýt absenci proklamované změny poměru mezi těmi „dole“ a „nahore“.

Tak jako ve „staré říši“ nebylo ani v sudetské župě od počátku příliš znát válečné nadšení. Prvotní úspěchy bleskové války na obyvatelstvo zapůsobily, ale již v roce 1940 se začala dostavovat únava. Začátek války proti Sovětskému svazu vyvolal již jen ohromení, počáteční víra ve vítězství byla nejpozději po Stalingradu nalomena. Od této chvíle již panovala jen nejistota ohledně budoucího vývoje, ústící ve fatalismus, který přetrval až do konce války.

Podněty ke stížnostem zavládal také nevyjasněný vztah mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva. Vysoká očekávání a nároky kladené na „osvoboditele“ dávaly sudetským Němcům o to výrazněji pocítit tendenci degradovat je na „méněcenné Němce“. Množily se stížnosti na koloniální chování říšských Němců. Již v prvních měsících okupace se začala šířit nespokojenost se skupováním zboží říšskými drahami, trnem v oku byli po celou dobu úředníci z původních říšských území. Rozladění se stupňovalo s přibývajícím počtem osob evakuovaných do sudetské župy v důsledku bombardování.

17 Herte Lindnerová (1920–1943), jedna z popravených účastnic německého odboje v sudetské župě

18 Ilegální skupina levicové mládeže Lindenbrüder (Lipoví bratři) z Teplic, jež byla rozbita na podzim 1941

Nejistý výsledek války vedl sudetské Němce k tomu, že nadále vnímali české obyvatelstvo jako hrozbu. Nepřátelské nálady přežívaly ve stížnostech na příliš velká práva Čechů. V očích sudetských Němců se hospodářské poměry českých rodin vyvíjely stále příznivěji, respektive tím lépe, čím více si zvýšené odvody na frontu vyžadovaly nahrazení Němců Čechy, na něž se nadto nevztahovala povinnost neplacené činnosti v lokálních nacionálně socialistických organizacích. To vedlo k výzvám na adresu úřadů, aby byli Češi podrobeni přísnějšímu dozoru a v případě porušení zákonů důrazněji trestáni. Někteří se cítili povoláni vzít tuto věc do vlastních rukou. A nezůstalo jen u verbálních projevů, během tak zvané druhé heydrichiády panovala v některých místech atmosféra pogromů.

Německý odboj

Organizace sudetoněmeckého odboje trpěla obtížnými podmínkami nejednotného území, rozsáhlými vojenskými ztrátami sudetských Němců na frontě a jejich pracovním nasazením v říši, psychologickými dopady nacistické propagandy, délkou trvání okupace a navzdory spolupráci mezi oběma národy v neposlední řadě také národnostním konfliktem. **Odbojové skupiny měly většinou jen malý akční rádius.** Očekávat odboj v řadách měšťanských vrstev bylo vzhledem k soustředěnému přechodu občanských stran do SdP od počátku nereálné, a skutečně se zde žádný odboj nerozvinul. Před okupací bojovali proti nacistům pouze sociální demokraté a KSČ. V tradičním sociálním zázemí obou těchto stran se však objevovaly známky rozkladu, zvláště když se jim nepodařilo nabídnout žádnou alternativu tváří v tvář hospodářské krizi a politice pražské vlády. Svou organizační strukturu musely v důsledku událostí z podzimu 1938 opustit a po okupaci ztrácely dále na významu.

Výkonnost represivního aparátu přitom hrála sekundární roli. Za prvé nezůstaly bez odezvy nabídky na začlenění se do systému – bezpečnostní úřady hodnotily chování většiny sociálních demokratů jako loajální –, za druhé panovala mezi širokými vrstvami obyvatelstva ochota k udavačství.

Levicově orientovaní odpůrci nacismu přesto vyvíjeli určité aktivity. V převážné míře se omezovali na vytváření struktur a udržování starých kontaktů, poslouchali zahraniční rozhlas a pořádali peněžní sbírky pro rodinné příslušníky vězněných. Režim je ale nepovažoval za skutečnou hrozbu. Nacisté si uvědomovali, že vzdělaná elita je ve vězení nebo v exilu. Represivní orgány proto i zaznamenané aktivity hodnotily jako činy jednotlivců. V roce 1940 bylo zatčeno okolo 200 levicově orientovaných odpůrců režimu. Teprve s útokem na Sovětský svaz opustili komunisté svou zdrženlivost, která se odrážela také ve statistikách vězněných. **Až v dubnu 1942 byly hlášeny případy sabotáží a odhaleny malé organizované odbojové skupiny, které udržovaly kontakty s válečnými zajatci a zahraničními dělníky.** Patřila k nim skupina okolo tajemníka komunistických odborů Valentina Meerwalda, jež byla nakonec rozprášena v červenci 1943. Největší organizace působila v Děčíně-Podmoklech; její členové se rekrutovali v první řadě z bývalých místních buněk sociálně demokratické strany a skupina čítala na 300 členů. V tomto případě došlo k prvním zatčením teprve na sklonku roku 1944. Jedním z mála dokladů partyzánské činnosti je skupina Waltro v severních Čechách, ve které spolupracovali sudetští Němci s ruskými válečnými zajatci. Ačkoli se odboj navzdory zatýkání stále znovu reorganizoval, nepodařilo se mu jakkoli narušit zbrojní výrobu. Společný odboj v národnostně smíšených, většinou komunistických skupinách, který byl vzhledem ke svému zvláštnímu významu heroizován v 60. letech v ČSSR a NDR, je ve výsledku jen těžko doložitelný. V úředních spisech nezanechal prakticky žádnou stopu.

Katolické duchovenstvo

Na závěr je třeba zmínit chování katolických duchovních. Hranice stanovené mnichovskou dohodou rozdělily všechny diecéze. Území sudetské župy nebylo zahrnuto do smluv o konkordátu, takže se církev musela pod velkým vnějším tlakem reorganizovat. Ale

nejenom proticírkevní politika, nýbrž také ideové důvody přiměly dokonce i prominentní duchovní, včetně litoměřického biskupa, zařadit se mezi odpůrce režimu. Zatýkání duchovních gestapem a jiné druhy šikany byly zpočátku jen výjimečným jevem. **Od roku 1941 ale docházelo opakovaně k soudním procesům proti duchovenstvu.** Činy, které byly duchovním připisovány, sahaly od výroků, v nichž se stavěli proti nacistické ideologii nebo polemizovali s civilními sňatky, a porušování nařízení o svátku Nanebevstoupení a Božího těla (Verordnung über den Himmel-fahrts- und Fronleichnamstag) až po poslouchání zahraničních stanic nebo poskytování pomoci nuceně nasazeným, Čechům a Židům. Někteří také udržovali styky s odpůrci režimu z jiných vrstev. Jaroslav Macek vychází z údaje **1 143 duchovních postižených represáliemi**, což při celkovém počtu zhruba 1 640 duchovních v sudetské župě umožňuje předpokládat jednotný postoj církve k systému. Přesto dokázalo duchovenstvo svůj tradiční vliv ještě posílit, zvláště když nabízelo útočiště také českému obyvatelstvu.

Literatura

- ANDERS, F., Aus der „Rechts“-Praxis nationalsozialistischer Sondergerichte im „Reichsgau Sudetenland“ 1940–1945, In: Bohe-mia, 1999, 40, s. 331–366.
- BARTOŠ, J., Odboj v nacisty okupovaném pohraničí 1941–1944, In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Facultas Phi-losophica, Historica, 1988/1990, 24/25, s. 56–78 a 91–112.
- BECHER, P., HEUMOS, P. (Eds), Drehscheibe Prag. Zur deuts-chen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939, Mün-chen 1992.
- KRAFT, D. (Ed.), Exil v Praze a Československu 1918–1938. Exile in Prague and Czechoslovakia. Katalog výstavy, Clam Gallasův palác 27. 9. 2005 – 9. 1. 2006.
- GRULICH, R., Sudetoněmečtí katolíci jako oběti nacismu, Brno 2002.
- GRÜNWALD, L., Sudetendeutscher Widerstand gegen den Natio-nalsozialismus, Benediktbeuren 1986.
- HEUMOS, P., Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945, München 1989.
- KURAL, V., RADVANOVSKÝ, Z., a kol. „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002.
- MACEK, J., Flüchtlinge aus dem Grenzgebiet im Jahre 1938, In: Češi a Němci – historická tabu / Tschechen und Deutsche – historische Tabus, Praha 1995, s. 139–145.
- ZIMMERMANN, V., Sudetští Němci v nacistickém státě: politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945), Praha 2001.

KAPITOLA 2

ČEŠI V ŘÍŠSKÉ ŽUPĚ SUDETY

České obyvatelstvo v pohraničí se octlo v postavení národnostní menšiny, jež neměla žádná práva. Nacistický totalitní a později i válečný režim se zde spojoval s národnostním útlakem, který ve svých nejradiikálnějších plánech směřoval až k úplné likvidaci místního českého etnika. V tomto směru nepřicházela pro nacisty v úvahu ani taková politika, která by snesla srovnání s germanizační strategií v protektorátu Čechy a Morava.

Plány řešení „české otázky“ v pohraničí

Na obecné úrovni se postoj nacistických orgánů vůči českému obyvatelstvu v okupovaném pohraničí a v protektorátu nelišil. V každodenní politice se však mezi oběma oblastmi projevovaly určité odlišnosti. **Germanizace měla v okupovaném pohraničí především rychlejší a drastičtější průběh.** Bylo to dáno již tím, že české obyvatelstvo zde tvořilo menšinu, bylo roztrženo do několika etnických ostrůvků a ještě častěji do míst s převahou německého obyvatelstva, bylo izolováno od přirozeného zázemí ve vnitrozemí a navíc oslabeno přesuny v první době okupace, kdy z pohraničí odešlo mnoho politicky a národnostně nejaktivnějších Čechů. Významným faktorem pak byl postoj německého obyvatelstva. Představitelé místních nacistických kruhů prosazovali celkovou politickou, hospodářskou a kulturní degradaci českého obyvatelstva a posléze jeho přesídlení do protektorátu. Proti tomuto postupu se stavěli nejen říšští nacisté, ale i vedoucí osobnosti v protektorátu. Když byla koncem roku 1940 Hitlerem schválena germanizace celého českomoravského prostoru (viz kap. 7), začala se i v pohraničí prosazovat germanizace Heydrichovou metodou rasového výběru a asimilace. Představitelé místních Němců přesto i nadále považovali tuto cestu za příliš zdlouhavou a opakovaně zdůrazňovali, že germanizační politika v Sudetech musí probíhat energičtěji. Další vývoj válečných událostí a potřeba maximálně využít hospodářský a lidský potenciál okupovaného pohraničí si podobně jako v protektorátu vynutily prozatímní odklad mnoha radikálních návrhů.

Početní stav českého obyvatelstva

Na územích, která byla v roce 1938 postoupena Německu, se v roce 1930 hlásilo k české národnosti kolem 727 000 obyvatel (včetně Hlučínska), z toho 578 000 v oblasti pozdější Říšské župy Sudety. Pro tuto župu máme také přesnější data k roku 1939, kdy zde bylo podle květnového sčítání 291 000 Čechů, zatímco pro ostatní okupovaná území jsou známy jen různé odhady; **celkový počet Čechů v okupovaném pohraničí (včetně Hlučínska) se podle různých autorů pohybuje od 357 000 do 394 000, ale také (včetně Těšínska, které bylo až do 1. září 1939 součástí Polska) od 517 000 do 567 000 či více osob.** Uvědomíme-li si, že **počet Čechů, kteří museli z obsazeného pohraničí odejít, se pohyboval kolem 115 000 až 140 000 osob** (včetně Těšínska), zůstává pokles počtu českého obyvatelstva v rozsahu nejméně kolem dvou set tisíc neobjasněn. Souhrnně lze zřejmě právem tvrdit, že po roce 1938 zůstalo v obsazeném pohraničí českých zemí přinejmenším přes půl miliónu Čechů. Do obsazeného území byly zahrnuty i rozsáhlé oblasti českého osídlení na Opavsku, Bílovecku a Novojičínsku, na Zábřežsku, Šumpersku a Lanškrounsku, Jilemnicku a Česko-dubsku, také na jižní Moravě a nakonec i na Chodsku. Nejvíce Čechů zůstalo ve východních Sudetech. V politických okresech Opava-venkov, Bílovec a Zábřeh představovali čeští usedlíci i po sčítání v roce 1939 od 52 do 62 % všech obyvatel. České obyvatelstvo, jak lze prokázat na dobových statistikách, se dělilo na říšské státní příslušníky (lidé narození před rokem 1910 v pohraničí a jejich rodinní příslušníci) a osoby s nejasnou

19 Odjezd české rodiny z obsazeného pohraničí na podzim roku 1938

státní příslušností (ti, kdo se narodili jinde, respektive požádali o česko-slovenské občanství). Podíl říšskoněmeckých příslušníků z řad českého obyvatelstva činil v sudetské župě téměř 60 %, z toho ve vládním opavském obvodu dokonce 80 %. **Tato čísla vyvracejí názor, že většina Čechů do pohraničí přesídlila až po roce 1918.**

Teroristické akce a policejní zákroky

Již v průběhu roku 1938 zavládl v pohraničních oblastech teror nacistických bojůvek, tak zvaných → freikorpsů, který vrcholil v době „Mnichova“ a na počátku okupace, kdy jej navíc doprovázel teror policejní. Neúplné statistiky uvádějí, že během září a října roku 1938 bylo v pohraničním území Čech, Moravy a Slezska zabito téměř 50 československých vojáků a více než 50 příslušníků četnictva a jednotek → Stráže obrany státu (SOS). K útokům docházelo po celé délce hranice s Německem, k nejznámějším patří přepadení četnické stanice v Liptáni na Osoblažsku, kde 22. září 1938 zahynulo šest četníků a příslušníků jednotek SOS, nebo zabití čtyř četníků 13. září v Habartově. Podobné případy se odehrály ve Vidnavě, Linhartovech, Křakově, Železně, Babylonu, Vápenně, Broumově, Hnaničích, Srbské a na dalších místech. Oběťmi teroru, který se rozpoutal po příchodu německých jednotek a trval i po ukončení vojenské správy, se staly desítky místních obyvatel, zvláště Židé, němečtí komunisti a sociální demokrati (viz kap. 1), ale též čeští vlastenci.

Na sudetském území, pokládaném za nedílnou součást říše a obydleném převážně Němci, nebyly zpočátku prováděny zastrašovací a teroristické akce, jak je známe z jiných okupovaných oblastí. S rostoucími projevy odporu ale i místní úřady začaly používat takové metody, jako byly okázalé procesy se zatčenými odbojáři. Uvedme například proces s příslušníky Meerwaldovy skupiny v Chebu v roce 1943 se šesti rozsudky smrti nebo výjezdní zasedání pražského zvláštního soudu ve Vysokém nad Jizerou v červnu 1944, po němž bylo popraveno deset z jedenácti obviněných českých vlastenců. **Veřejné popravy na šibenici sloužily zprvu k zastrašování zahraničních dělníků.** První takovou popravu polského dělníka na výstrahu pro porušení zákazu styku s německými ženami provedlo opavské gestapo v obci Velká Štáhle v okrese Rýmařov již 13. listopadu 1941, další z téhož důvodu v Mohelnici 9. ledna 1942, v Otčích u Opavy byl 13. ledna 1943 oběšen polský student teologie pro neplnění pracovních povinností a útěk, ve Vlčicích v okrese Jeseník oběšeni 23. července 1943 dva Poláci. **Později byli v odvetu za akce odbojového hnutí**

a pro výstrahu veřejně popraveni také Češi, například v Jedlí na Šumpersku byli 10. července 1944 oběšeni tři místní občané, 5. října 1944 na vrchu Lázek u Cotkytle další tři osoby.

Potlačování politických práv

Všechny české politické strany i české spolky, s výjimkou hasičských, byly vzápětí po okupaci zrušeny a české obyvatelstvo tak pozbylo jakoukoli možnost sdružování. Již 14. října 1938 byl pro obsazené pohraničí jmenován zvláštní likvidační komisař (Stillhalterkommissar), který měl všeobecně zjednodušit spolkovou strukturu, ale ve skutečnosti se zaměřil hlavně na likvidaci spolků a organizací českých. Do ukončení jeho činnosti v srpnu 1940 byly zrušeny čtyři pětiny z celkem 6 408 spolků a převzetím jejich majetku bylo získáno 142 miliónů marek. V úředním styku nebyl dovolen český jazyk, takže i všechny nápisy a názvy obcí, ulic, úřadů a dalších institucí, veřejných budov a škol se musely uvádět jen v německé verzi, a to i v případě, že šlo o ryze českou lokalitu. Na veřejnosti nebo v dopravních prostředcích nebyl tolerován hlasitější český zpěv, ba ani hovor. Češi nebyli na rozdíl od protektorátních poměrů připuštěni jako zaměstnanci do žádné instituce místní správy, do úřadů, soudů, hospodářských svazů, stavovských komor, pracovních úřadů a podobně. Organizovat se mohli

20 Odstraňování českých nápisů v Šumperku

Školství, kultura a náboženský život

vé vysílání, jediným pojítkem s českým vnitrozemím byl protektorátní rozhlas. Smezovány a nakonec zakázány byly též všechny kulturní a sportovní aktivity českých obyvatel, jako například divadelní představení, fotbalová utkání, taneční a jiné zábavy. Poté, co se ukázalo, že posledními místy, kde se mohli Češi scházet, byl kostel a náboženské slavnosti, byl vydán zákaz poutí a veřejných procesí. Byla zrušena řada knihoven, i když v rýze českých enklávách byly některé z nich po důkladné revizi jejich fondů opětovně otevřeny. Zvláštní postavení si dokázaly uchovat církve. Nacistický režim k nim měl obecně negativní postoje; důležitou roli hrála vždy politická a národnostní orientace jednotlivých duchovních. Postupně byly z veřejného života vytlačovány různé tradiční církevní slavnosti a zvyklosti, řada farářů byla pronásledována, hlídána a různě omezována (viz kap. 1).

Hospodářská a sociální degradace

Politický, národnostní a kulturní útlak české menšiny provázela její celková sociální degradace. Zaměstnanécké vrstvy Čechů byly soustavně zatlačovány do podřízeného postavení méně kvalifikované a hůře placené pracovní síly. **Zvláště výrazně se tato tendence uplatňovala u dorůstající generace, již nebylo umožněno po absolvování základního vzdělání vyučit se významnějším řemeslům.** V tomto směru však představy nacionalistických radikálů postupně přehlušovaly požadavky a potřeby zbrojního průmyslu. Ekonomický tlak směřoval **k postupné likvidaci všech českých podniků a přikázání lidí na nucené práce** v okolí bydliště, ve vzdálenějších oblastech okupovaného pohraničí nebo v Německu. Nacistům se různými metodami přímého i zprostředkovaného nátlaku podařilo utlumit všechny zásadnější české podnikatelské aktivity. Při totální mobilizaci byla od

21 Školní vysvědčení žákyně české národnosti

22 Válečná sbírka kovů v Ústí nad Labem, 1941

23 Říšská pracovní knížka z roku 1935, používaná od října 1938 i na nově připojených československých územích

roku 1943 uzavřena i řada pro válku méně důležitých českých živností.

Okupované pohraničí se stalo vítaným zdrojem pracovních sil. Zdejší Němci zaujali řadu pozic v armádě či na úřadech v pohraničí i v protektorátu. Vzhledem k tomu, že Češi nebyli podle Hitlerova osobního pokynu natolik spolehliví, aby mohli po boku německých vojáků bojovat na frontách druhé světové války, představovalo právě místní české obyvatelstvo důležitou rezervu pracovní síly. Dřívější velkou nezaměstnanost vystřídala v pohraničí striktní pracovní povinnost.

Konfiskace pozemkového majetku

Ekonomický tlak na české obyvatelstvo se v duchu nacistické teorie „krve a půdy“ orientoval hlavně na získání dosavadního českého (a také židovského) pozemkového a nemovitého majetku. V tomto směru pokročil proces ovládnutí a likvidace českých pozic dále než v protektorátu. První kroky se odvolávaly na špatné hospodaření, například u osob vystěhovaných do vnitrozemí, a dále pak na revizi výsledků prvorepublikové pozemkové reformy, a to nejen v případě větších statků, ale i drobných parcel. K největším zásahům do pozemkového vlastnictví Čechů v pohrani-

24 Příjezd německých reemigrantů z východní Evropy do Ústí nad Labem, únor 1940

čí došlo při přesídlování německých rodin z Besarábie, Bukoviny, Dobružy, Volyně a z italských jižních Tyrol. **Češi byli nemilosrdně vyháněni ze svých usedlostí, jejich rodiny se buď musely vystěhovat mimo obec, nebo pracovat na vlastním majetku jako podruzi.** Němečtí novousedlíci se mnohdy jen obtížně adaptovali na nové podmínky a přesídlovací akce měla také silně demotivující vliv na zbývající české zemědělce. Realizovala se proto jen z malé části a koncem války byla zcela zastavena.

Literatura

- BARTOŠ, J., České školství v tzv. Sudetech za nacistické okupace. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Paedagogica-psychologica 2, 1970.
- BARTOŠ, J., Odboj v nacisty okupovaném pohraničí českých zemí 1938–1945. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 25, 1990.
- BARTOŠ, J., Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938–1945, Praha 1986.
- BIMAN, S., MALÍŘ, J., Kariéra učitele tělocviku, Ústí nad Labem 1983.
- KURAL, V., Místo společnosti – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945), Praha 1994.
- KURAL, V., RADVANSKÝ, Z., a kol., „Sudety“ pod hákovým křížem, Ústí nad Labem 2002.
- RADVANSKÝ, Z. (Ed.), Historie okupovaného pohraničí 1938–1945. Svazek 1–9. Ústí nad Labem 1998–2005.

KAPITOLA 3

NUCENĚ NASAZENÍ, VĚZNI A ZAJATCI V SUDETECH

Pohraniční území československého státu, připojená mnichovskou dohodou k říši, se během válečných let stala dočasným místem nedobrovolného pobytu tisíců obyvatel evropských zemí. Hospodářské napojení těchto oblastí na systém státem řízeného hospodářství a přestavba sudetského průmyslu na odvětví potřebná pro válečnou výrobu radikálně změnily strukturu průmyslové výroby i zaměstnanosti.

Nové zdroje pracovní síly

S přechodem na válečnou ekonomiku se v pohraničí stal problémem nedostatek pracovních sil. Koncem roku 1938 vykazovaly statistiky v Sudetech na 200 000 nezaměstnaných, avšak koncem roku 1940 zde bylo ve všech průmyslových odvětvích již jen 83 000 volných míst. Řešením trvalého nedostatku pracovních sil se stal systém nucené práce, zotročení tak zvané rasově méněcenných lidí, Poláků, Ukrajinců a dalších národů z okupovaných území Sovětského svazu. Do válečné výroby byli zapojeni i váleční zajatci a vězni koncentračních táborů. Jako „zahraniční dělníci“ figurovali v úředních dokumentech ti, kdo byli na práci získáni dobrovolným nábořem, jako Maďaři a Slováci, nebo byli do říše proti své vůli vysláni pracovními úřady svých zemí, například Češi z protektorátu nebo příslušníci západoevropských národů.

Klíčem přístupu německých úřadů k jednotlivým pracovníkům byla národnost. Od ní se odvíjelo jejich pracovní zařazení, kvalita ubytování a stravování, možnost styku s domovem, volnost pohybu a řada dalších věcí potřebných k životu. Množství předpisů a nařízení do nejmenších podrobností řídilo život všech nedobrovolných pracovníků. Na jejich plnění dozíraly jednotlivé složky bezpečnostního aparátu, zaměstnavatelé i místní němečtí obyvatelé.

Nuceně nasazení Poláci

Na podzim roku 1939 přijely do sudetské župy první transporty polských mužů, žen a dětí. Pracovali na německých statcích jako nádeníci, kočí, děvečky a služebné, jako nekvalifikované pracovní síly byli také nasazeni do průmyslových podniků, dolů a hutí, na opravy silnic a železnic. **Pracovali 12 až 14 hodin**

25 Povinné označení nuceně nasazených Poláků

denně za minimální mzdu a přiděl potravin, bez možnosti opatřit si náhradní šatstvo z domova nebo si zakoupit nové, protože neměli nárok na přidělové lístky na textil a obuv. **Na oděvu museli mít potupné označení „P“.** Pokuta nebo pobyt v **pracovně-výchovném táboře** hrozily všem, kteří je odmítali nosit. Základ jejich jídelníčku tvořily polévky, brambory a zelí. Spali po stodolách, stájích a půdách. Nesměli opouštět místo svého pracoviště, měli zakázáno jezdit autobusy a vlaky, používat služeb holičství a veřejných lázní, navštěvovat hostince. Věřící Poláci pociťovali jako zvláště tvrdý zákaz účastnit se katolických bohoslužeb. Přísný postih jim hrozil v případě kontaktu s civilním obyvatelstvem, především s německými ženami.

„Ostarbeitři“

Na obsazených územích Sovětského svazu byly při policejních razířích často pochyťány celé rodiny, násilím naloženy do dobytčích vagonů a s vojenským doprovodem deportovány do Sudet. Na podzim roku 1941 přijely první transporty východních dělníků, tak zvaných ostarbeitrů, z území Sovětského svazu. Muži a ženy z transportů označených písmeny RU (Rückkehr unerwünscht – návrat nežádoucí) byli určení pro

26 Běloruská dělnice deportovaná na nucené práce do sudetské župy, 1943 nebo 1944

nejtěžší práce v průmyslu a zemědělství. Pro nacisty rasově a politicky podřadní východní dělníci byli drženi v táborech izolovaných nejen od civilního obyvatelstva, ale také od ostatních nuceně nasazených dělníků. Závodní stráž, vojáci nebo policie je střežili na pracovištích a v táborech. Neměli volnost pohybu, nesměli udržovat kontakt s domovem a jejich vyhlídky na návrat byly mizivé. S označením „OST“ na rozedraných šatech, v zimě, v létě naboso v dřevácích, hladoví, vyčerpaní těžkou fyzickou prací snadno podléhali nemocím. Jejich stravovací a ubytovací podmínky byly ještě zoufalejší než v případě polských dělníků.

Češi z protektorátu

Citlivou otázkou bylo zaměstnávání protektorátních státních příslušníků. Hospodářské důvody přiměly nacisty k odkladu plánu vytvořit ze sudetské župy ryze německou enklávu, jehož součástí mělo být nejprve oslabení zdejšího českého živlu. Nedostatek pracovních sil, zvláště těch kvalifikovaných, vedl naopak k nárůstu počtu českého obyvatelstva o protektorátní dělníky. Zaměstnávaly je sklárny, keramické a chemické závody, strojní a elektrotechnické firmy. V dubnu 1944 bylo v sudetské župě zaměstnáno 84 351 protektorátních příslušníků a dalších 18 000 jich z protektorátu dojíždělo. Převážně v pracovních

27 Čeští dělníci při stavbě ubytovny pro nuceně nasazené v Litvínově, 1940

28 Závodní legitimace protektorátního příslušníka nasazeného v továrně na výrobu syntetického benzínu v Záluží u Mostu

táborech v Dolním Jiřetíně, Kopistech, Komořanech a v dalších obcích na Mostecku byli ubytováni čeští dělníci, kteří pracovali na stavbě továrny na syntetický benzín v Záluží u Mostu. Jejich životní podmínky se blížily podmínkám nuceně nasazených dělníků ze zemí západní Evropy: nemuseli být ubytováni pouze v táborech, měli větší volnost pohybu, více volného času a nárok na dovolenou.

Ostatní nuceně nasazení

V dobrovolném náboru nebo pod nátlakem byli získáváni pro práci v říši Francouzi, Italové, Slováci, Bulhaři, Rumuni, Chorvati, Belgičané, Maďaři a příslušníci dalších národů. Jejich životní úroveň byla vyšší než u Poláků a ostarbeitrů, ale ani oni se nevyhnuli těžké, vyčerpávající práci, stále delší pracovní době, snižování přídělů potravin, šikanování a sledování. Drsným podkrušnohorským podnebím trpěli především italské dělníci.

Všichni bez rozdílu se museli podřídit příslušným nařízením a důsledně poslouchat své nadřízené. Pro-

vinění proti táborovému řádu byla trestána vedením tábora, těžší přestupky proti disciplíně – jako pokusy o sabotáž nebo opuštění pracoviště – řešilo již gestapo. Provinilci byli posíláni do pracovních-výchovných táborů. Neblaze proslul zvláště tábor č. 29 v Záluží u Mostu, který se vyznačoval vysokou úmrtností. Obdobný tábor, pro muže a starší chlapce všech národností, se nacházel v obci Rýnovice na Jablonecku. Za pracovní přestupky, pohyb bez dokladů či protistátní aktivity byli v terezínské Malé pevnosti vězněni Italové, Francouzi, Jihoslované a další národnosti. Pro většinu z nich byl Terezín pouhou přestupní stanicí na cestě do koncentračních táborů Gross-Rosen, Flossenbürg a Mauthausen.

Vězni koncentračních táborů

Počet nedobrovolných obyvatel župy rozšířily také pobočky koncentračních táborů Flossenbürg, Gross-Rosen a Osvětim. **Patřil k nim například koncentrační tábor u Litoměřic, tábory v Rabštejně u České Kamenice, v Kraslicích, v Chrástavě, v Novém Městě pod Smrkem a na dalších místech.** Životní podmínky vězňů zde nebyly o nic mírnější než v kmenových koncentračních táborech v říši, naopak, vyčerpávající těžká práce vedla mnohdy k vysoké úmrtnosti, jako například ve zbrojní továrně umístěné v podzemí vrchu Radobýl u Litoměřic.

29 Koncentrační tábor v Litoměřicích krátce po osvobození

Váleční zajatci

Hustou síť pracovních táborů v průmyslových oblastech sudetské župy, v Podkrušnohoří a ve Slezsku, doplňovaly zajatecké tábory a jejich pracovní komanda. Práce polských, jugoslávských, francouzských, sovětských, britských, později také italských a slovenských válečných zajatců využívaly podkrušnohorské

30 Tábor pro francouzské válečné zajatce v Děčíně, říjen 1940

a slezské těžební závody. Váleční zajatci představovali nejlevnější pracovní sílu. Bez jakýchkoliv práv a za pouhou symbolickou odměnu v táborových penězích pracovali ve sklárnách, železárnách, továrnách na výbušniny, káceli dřevo v lesích, opravovali železniční tratě a silnice, prováděli meliorace polí, pracovali na stavbách. Zajatecké tábory se režimem a životními podmínkami výrazněji nelišily od koncentračních táborů. Vládla v nich diskriminace zajatců, daná jejich národností a „rasou“. Podle vojenské hodnosti zajatci směřovali buď do táborů pro důstojníky (Oflag – Offizierlager), nebo pro mužstvo (Stalag – Stammlager). Správa zajateckých táborů podléhala vrchnímu velitelství wehrmachtu a jemu podřízeným úřadům pro válečné zajatce při velitelství vojenských okruhů v Drážďanech, Bratislavě a Norimberku. Spravovaly kmenové zajatecké tábory (Stalagy), z nichž byli zajatci ve skupinách neboli pracovních komandech rozmisťováni na práci. Pro západní Čechy byl takový tábor ve Weideně, pro severovýchodní Čechy a Moravu ve Zhořelci, Lambinovicích a Těšíně. **Na našem území se nacházel zajatecký tábor Stalag IV C v Bystřici u Teplic pro severozápadní Čechy, Stalag IV F v Hertvíkovicích u Kadaně pro Karlovarsko a Plzeňsko a Stalag VIII D v Českém Těšíně.** Na severní Moravě a ve Slezsku bylo založeno několik menších táborů pro důstojníky: v Jánských Koupelech, Vidnavě, Sovinci a v Horní Dlouhé Louči. Pro internaci prominentních osob a vysokých důstojníků především z Francie byl zřízen zvláštní tábor v zámku Jezeří na Mostecku. Na rozdíl od mužstva nebyli důstojníci podle ženevské konvence povinni pracovat. Prostí vojáci neměli být podle této konvence nasazováni na práci ve válečném průmyslu, což však německé úřady ignorovaly.

Kmenové tábory organizovaly přidělování zajatců na práci do jednotlivých firem, zabezpečovaly jejich strážení, stravování a odívání, popřípadě léčení. Kmenový tábor vedl evidenci zajatců, táborové dílny a kuchyně zabezpečovaly provoz. Táborový řád určoval

povinnosti zajatců a jeho nedodržování bylo přísně trestáno. Pracovní komanda kmenových táborů byla rozmístěna po celém území sudetské župy. Například pracovní komanda zajatců z kmenového tábora XIII B ve Weidenau pracovala po celém Chebsku, Plzeňsku a Chomutovsku. V roce 1941 bylo z 600 pracovních komand tohoto tábora sestaveno 337 komand z francouzských zajatců, 119 ze sovětských zajatců, 99 z jugoslávských, 39 z belgických, tři z polských, dvě z amerických a jedno z britských zajatců. Bystřickým kmenovým táborem prošlo do května 1945 na 25 000 osob, z nichž 50 % představovali sověští zajatci, 30 % Francouzi a 20 % Britové, Italové, Holanďané a Belgičané. Počet válečných zajatců vězněných na severní Moravě a v české části Slezska se pohyboval okolo 100 000 osob, většinou sovětských vojáků. Ještě počátkem roku 1945 pracovalo v dolech a hutích v Karvině, Petřvaldě, Orlově a Třinci a v dalších podnicích 59 986 zajatců.

Jako první přišli do Sudet v druhé polovině roku 1939 polští váleční zajatci, po nich, jak německá armáda postupovala Evropou, následovali zajatci ostatních národů: francouzští, belgičtí, britští, američtí a další. Většina polských a francouzských zajatců byla po roce 1940 ze zajetí propuštěna a stala se tak zvanými statutárními zajatci. Jediná změna v jejich postavení spočívala v tom, že se stali civilními dělníky, nespádali již pod vojenskou správu, ale pod pravomoc pracovních úřadů. Nadále nesměli opustit místo svého pracoviště a vrátit se do vlasti.

V roce 1941 začaly do Sudet přijíždět první transporty sovětských válečných zajatců. Jejich životní podmínky byly obzvláště krušné. Nevztahovala se na ně ženevská konvence o válečných zajatcích, protože se k ní Sovětský svaz nepřipojil. Nacisté, kteří konvenci jen volně dodržovali u zajatců jiných národností, neměli v případě Rusů, Bělorusů a Ukrajinců žádné zábrany. Sověští zajatci dostávali zcela minimální přiděly potravin a na rozdíl od jiných neměli nárok na balíčky Mezinárodního červeného kříže. S dřeváky na bosých nohou, v cárech uniforem s vápnem napsanými písmeny SU na zádech pracovali až ve čtrnáctihodinových směnách v dolech, železárnách, na stavbách tratí a silnic. Umírali na nemoci z podvýživy, z fyzického vyčerpání, na následky pracovních úrazů a během tyfových epidemií. Za sebemenší přestupek byli tvrdě trestáni, strážce měly příkázáno střílet na ně bez výzvy již při podezření z pokusu o útěk.

Ani pro zajatce ostatních národností však nebyl táborový život snadný. Dostávali sice balíčky Mezinárodního červeného kříže a zásilky z domova, mohli udržovat písemný styk s rodinami a jejich stravování a ubytování bylo na vyšší úrovni, i pro ně ale platil tá-

31 Sověští zajatci zaměstnaní v muniční továrně Schicht v Ústí nad Labem, asi 1942

borový řád s nočními apely a kontrolami po návratu z práce, šikanováním, bitím a tresty za nedodržování příkazů a neplnění pracovních norem.

Snahou úřadů bylo izolovat jak „zahraniční dělníky“, tak především Poláky, „ostarbeitry“ a válečné zajatce všech národností od místního obyvatelstva. Přes všechna opatření však právě pracovní nasazení tyto kontakty umožňovalo. Bez ohledu, zda se jednalo o Rusy, Francouze, Poláky nebo Angličany, se řada českých obyvatel snažila zavlčeným osobám ulehčit jejich situaci. Za pomoc zajatcům, za darovanou svačinu, sdělené zprávy o vývoji na frontě nebo zprostředkování korespondence mnozí z nich stanuli před soudem. Postoj německého obyvatelstva k sovětským a polským zajatcům, respektive dělníkům, byl vlivem nacistické propagandy až na výjimky negativní. Tolerantnější přístup převládal vůči ostatním národnostem.

Před koncem války

Jedinou obranou nuceně nasazených dělníků a válečných zajatců proti otrocké práci a nelidskému ponižování bylo kromě odmítání a zpomalování práce především „svévolné opuštění pracoviště“. Ilegální odbojové skupiny i neorganizovaní čeští dělníci na pracovištích jim pomáhali uprchnout. Naděje na úspěch byla však velmi malá. Při policejních pátracích akcích a na udání místních německých obyvatel byla většina uprchlíků dopadena. Na západní zajatce čekala cesta zpět do zajateckého tábora a trest, na sovětské zajatce smrt nebo koncentrační tábor, na civilní dělníky pracovní-výchovné tábory. Přesto postupem času, jak se situace na frontách obracela v neprospěch Německa, počet úteků stoupal.

Počátkem roku 1945 se válka přiblížila na dosah zdejších měst a obcí. Již předtím, v době velkých náletů Spojenců na německá města, se Sudety staly útočiš-

těm německých rodin z říše. Z východu sem proudily zástupy žen, dětí a starců z Polska a Slezska. Blížící se konec války a rychlý postup východní i západní fronty přinášely naději, ale i další utrpení tisícům vězňů koncentračních táborů a válečným zajatcům. **V Sudetech se křížily cesty vězňů z koncentračních táborů v říši s trasami pochodů smrti válečných zajatců z oblasti Slezska a Východního Pruska.** Přes Slezsko, severní Moravu a Čechy putovalo 50 000 až 90 000 válečných zajatců do zajateckých táborů v říši. Nesmyslné přesuny vězňů a zajatců, kteří se bez jídla a ve zbytcích oděvů bosí brodili rozbředlým jarním sněhem, nemilosrdně ubíjení nebo střelení při náznaku neschopnosti pokračovat v cestě, byly apokalyptickým završením válečných let.

Literatura

- BUBENÍČKOVÁ, R., KUBÁTOVÁ, L., MALÁ, I., Tábor utrpení a smrti, Praha 1969.
- FIALA, J., Pracovní nasazení válečných zajatců v Sudetech (zvláště na Karlovarsku) 1939–1945, In: Minulosti Západočeského kraje, 4, Plzeň 1966, s. 63–81.
- KOCOURKOVÁ, K., Váleční zajatci v obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem, In: Historie okupovaného pohraničí, 3, Ústí nad Labem 1999, s. 95–146.
- KRAUSOVÁ, A., Nucené pracovní nasazení Poláků, ostarbeitrů a válečných zajatců v říšské župě Sudety. In: Kolektiv autorů, „Nepřichází-li práce k tobě...“. Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003, s. 47–68.
- KONEČNÝ, Z., Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR 1939–1945, Brno 1967.
- NEDBÁLEK, F., Železniční transporty a pochody smrti vězňů koncentračních táborů a válečných zajatců přes české země – zima a jaro 1945, Ústí nad Labem 2005 (= Historie okupovaného pohraničí, svazek 9, ed. V. Kural).

KAPITOLA 4

POLSKÉ OBYVATELSTVO NA TĚŠÍNSKU

Většina Poláků v českých zemích žila na těšínském Slezsku, kde byly jejich rody usazeny po staletí. Po ukončení sporů o státní začlenění Těšínska se v roce 1920 stali takřka přes noc méně než jednorozhodná národnostní menšinou Československé republiky, ač v mnoha obcích Těšínska nad českými obyvateli početně převažovali. Hned po „Mnichovu“ byla v říjnu 1938 podstatná část československého Těšínska zabrána Polskem a po okupaci Polska Německem v září 1939 se už do zbytku českých zemí v mezitím utvořeném protektorátu Čechy a Morava nevrátila, nýbrž byla připojena přímo k Německé říši. **Před válkou tu podle statistik žilo vedle Čechů, Němců a Židů nejméně 74 000 Poláků.**

Registrace obyvatel na počátku okupace

Záhy po příchodu německých okupantů došlo v národnostním složení obyvatel Těšínska k výrazným změnám. Nezpůsobily je pouze přímé přesuny obyvatelstva, ale především tvrdá národnostní perzekuce, prováděná teroristickými metodami a zaměřená zvláště proti Polákům, a zároveň specifická germanizační politika okupačních úřadů, zneužívající povědomí o svébytnosti „slezského“ původu značné části zdejších obyvatel. Úřady jim nabídly možnost přihlásit se ke „slezské“ národnosti, aby je tak odpoutaly od jejich českých či polských kořenů, a později snáze převedly k národní příslušnosti německé. Při policejní registraci obyvatelstva v prosinci 1939 využila této možnosti téměř polovina obyvatel Těšínska. Většinou se domnívali, že tak na okupanty vyžrali: nekompromitovali se přijetím národnosti německé, zároveň unikli perzekuci pro svou národnost polskou či českou a mohli si tak zachovat své majetky. Okupanti je však brzy vyvedli z omylu, neboť podle jejich představ směli na území přiřazeném k Německé říši žít pouze Němci.

Zdejší slovanské obyvatele nemohli prozatím vysídlit, protože jejich kvalifikovanou pracovní sílu ve strategicky významném průmyslu Těšínska nutně potřebovali pro válečné hospodářství říše a sotva by ji dokázali rychle a bez potíží nahradit německou kolonizací. Schůdnější cestou se měla stát germanizace obyvatel prostřednictvím akce tak zvané německé volkslisty.

32 Formulář používaný při sčítání obyvatelstva na Těšínsku v prosinci 1939

Volksliste – německý národní soupis

Bezprostředním cílem volkslisty bylo vytvoření seznamů občanů německé národnosti v přiřazených východních územích říše, jež byly vedeny úřadem vrchního vládního prezidenta. Zápis do tohoto „německého národního soupisu“ (Deutsche Volksliste, DVL) prováděly pobočky při úřadech landráta; v Těšínsku byla taková pobočka zřízena už v dubnu 1941. K zápisu byli nuceni především občané, kteří při policejní registraci uvedli slezskou národnost, neboť podle mínění úřadů měli Slezané německý původ. **Za odmítnutí zápisu hrozilo zvláště Polákům věznění, vysídlení, deportace do koncentračního tábora a jsou známy i případy jejich fyzické likvidace.** V říjnu 1943 bylo do volkslisty zapsáno už 70 % obyvatel těšínského okresu. Německá státní příslušnost jim byla udělena na zkušební dobu deseti let, byla zrušena komisařská držba jejich majetků a oproti

33 Prohlášení o odmítnutí německé „volkslisty“ a přihlášení se k polské národnosti

Čechům a Polákům měli další dílčí výhody – mohli například vlastnit rozhlasový přijímač, dostávali nekrácené přiděly potravin atd. Oproti Němcům však měli celou řadu omezení. **Nejtěživějším závazkem byla povinnost vojenské služby ve wehrmachtu, na niž dopltili stovky místních mladých mužů svými životy.**

Kategorie obyvatel a jejich práva

Podle nacistického právního systému tedy za okupace na Těšínsku už nežili jako dříve Češi, Poláci, Němci a občané jiných národností, ale obyvatelé rozdělení do různých skupin z hlediska svého postavení vůči Německé říši. Nejvýše stáli Němci z říše a místní Němci, kteří měli již před válkou německou státní příslušnost. Jedině tato skupina disponovala kromě státní příslušnosti i plnými občanskými právy. Největší skupinu obyvatel tvořili „volkslistáři“ čtyř kategorií s rafinovaně odstupňovanými právy a povinnostmi. Třetí skupinou byli tak zvaní chráněnci či poddaní Německé říše (Schutzangehörige) bez státní příslušnosti. Sem patřili především Češi a Poláci, kterým byla úředně uznána deklarace české či polské národnosti (Selbstbekennt-

34 Potvrzení pro nuceně nasazeného pocházejícího z Těšínska, že je české národnosti, a nemá proto být označován jako Polák, červen 1941

nis zum Tschechentum – Polentum). K chráněncům říše však nepatřili → Cikáni ani Židé – ti byli určeni k přímé fyzické likvidaci.

Právní postavení Čechů a Poláků se v mnohém vzájemně lišilo. Poláci byli vystaveni mnohem ostřejší diskriminaci. Jejich vlastnické právo bylo zrušeno, majetky jim byly bez jakékoli náhrady vyvlastněny a těm, kdo své majetky dosud drželi, bylo zakázáno s nimi disponovat. Například zemědělské usedlosti Poláků byly označovány úřední tabulkou s nápisem „Reichsland“ (říšské území), aby to jejich bývalým majitelům zábor majetku stále připomínalo. Poláci museli odvádět tak zvanou vyrovnávací sociální dávku ve výši 15 % hrubého příjmu, nevztahovala se na ně různá mzdová zvýhodnění a příplatky (například za práci přesčas či ve svátek), neměli nárok na rodinné přídatky, na příspěvek při narození dítěte, při sňatku nebo úmrtí, na věcnostní příspěvky, vánoční odměny atd. Byli kráceni na délce dovolené, která jim byla vyměřena bez ohledu na počet odpracovaných let, na dávkách v nemoci i na přidělech potravin a dalších životních potřeb (dostávali sice stejné kupónové listky jako Němci nebo Češi, ale hned při výdeji jim byly některé kupóny odstrženy). Bez souhlasu pracovních úřadů nesměli měnit bydliště ani uzavírat sňatek. Pokud to dovolovaly podmínky, měli pracovat či cestovat odděleně od Němců a odděleně měli být také pohřbíváni. Hrozilo jim vysídlení do → generálního gouvernementu, internace ve zvláštních táborech pro Poláky s přísným režimem nucené práce, deportace do koncentračních táborů i přímá fyzická likvidace. Bylo pro ně zavedeno ztrestané trestní právo, ukládající nejtěžší tresty za sebemenší přestupky. Postavení Čechů bylo

35 Pracovní karta dělnice z „včleněných východních území“

poněkud příznivější, proto se v té době hlásili k české národnosti též někteří Poláci, a snažili se tak vyhnout perzekčním opatřením. Přes dílčí výhody však patřili Češi stejně jako Poláci ke skupině „chráněnců“ říše bez státní příslušnosti, a měli být tudíž po válce rovněž vysídleni nebo zlikvidováni, pokud by se nedali poněmčit.

Okupační politika a podoby perzekuce

Hned první dny okupace ukázaly, že nacisté hodlají na Těšínsku zavést mnohem přísnější okupační režim, než jaký existoval v protektorátu Čechy a Morava. Těšínsko bylo napadeno už v prvních hodinách válečného útoku 1. září 1939 a téhož dne bylo německou armádou dobyt. Tak se stalo, že první výstřely padly a první oběti druhé světové války na území dnešní České republiky byly právě na zabraném Těšínsku, kde se spolu s ustupujícími polskými jednotkami bránili zdrcující přesile příslušníci místních oddílů domobrany. **Násilí a teror zde zavládly hned se vstupem okupantů, kdy byli zastřeleni první místní občané.** Desítky dalších zahynuly v bojích proti okupantům během zářijové kampaně roku 1939 na různých místech Polska. Asi 300 místních občanů, kteří byli jako vojáci a důstojníci polské armády, příslušníci

Gräff, Larisch-Mönnich'sche		Horní Suché	
Kalden- und Hokenwerke in Karwin		monatlich	einmalig
1942		24	14.40
Geldlohn		24	14.40
Schichtlohn		24	14.40
Prämien und andere Zulagen			
Taschengeld			
Kinderlohn			
Hauslohn			
Kleingeld			
Mehrwertsteuer		2	5.40
Summe			18.80
Krankenversicherung			
Arbeitslosenversicherung			
Pensionsversicherung			
Invalidenversicherung			
Lohnsteuer			15.30
Bürgersteuer			2.00
Deutsche Arbeitskraft			1.00
Abschlagsschuldung			6.80
Vorstellung			
Wohnungszins			
Eink. Lohn			
Feldpostkarte			
Geldlohn, Lohnsteuer, etc.			
Einkommen			
Strafen			
Summe			12.16
Barzahlung			6.40

36 Výplatní sáček polského horníka z Františkovy šachty v Horní Suché, 1942

policie a státních služeb evakuováni před náporom německých okupantů na východ, se koncem září 1939 dostalo do zajetí Sovětské armády. Na jaře roku 1940 byli pak spolu s více než 20 000 zajatými polskými důstojníky a policisty hromadně povražděni příslušníky sovětského NKVD v Katyni, Tveru, Charkově a na dalších místech Sovětského svazu.

Podstatný rozdíl spočíval již v zaměření činnosti **policejních operačních skupin** a komand, vstupujících na dobyté území v patách německé armády. Podobné skupiny, které už dříve obsazovaly Rakousko, Sudety a české země, měly za úkol zajišťovat strategicky důležitá místa, zabírat dokumenty a zatýkat známé odpůrce nacistického režimu. **Na Těšínsku, tak jako na jiných místech dobývaného Polska, měly tyto skupiny navíc přímo likvidovat vedoucí kruhy polské společnosti.** Likvidace měla být ukončena ještě před předáním moci civilní správě, protože wehrmacht pomáhal činnost operačních skupin kryt. Jen do 10. září 1939 zahynulo na území katovického vojvodství v 62 exekucích přes 1 600 osob. Operační komando 4/I pod velením C. Brunnera zavraždilo 18. září 1939 v lese poblíž Dolu Barbora v Karvině-Dolech 12 polských horníků. Tato hromadná vražda je prvním zjištěným případem použití postupu

„Sonderbehandlung“ (viz Úvod) na území dnešní ČR. Zavraždění nekladli okupantům odpor, ale jako předváleční členové polských organizací a účastníci slezských povstání byli považováni za osoby nebezpečné pro říši.

Okupační teror měl na Těšínsku celou řadu podob – od přímých projevů až po tak zvaný persvazivní teror, svéráznou přesvědčovací metodu, spočívající v omezení svobodného rozhodování využitím zákonitých prostředků. Nacisté tak využívali předem vytvořené psychózy strachu k nátlaku na obyvatelstvo při rozhodování o přiznání národnosti a při zápisu do volkslisty. Již první nařízení šéfa civilní správy katovického vládního obvodu se týkala nejen odevzdání zbraní, ale též konfiskace movitého a nemovitého majetku Poláků, přísného postihování protiněmecké propagandy, zákazu držení rádiových přijímačů aj. Při akci „mimořádné pacifikace“, tak zvané akci A-B (Außerordentliche Befriedungsaktion), bylo na jaře 1940 na Těšínsku zatčeno asi 1 200 příslušníků polské inteligence. Po krátké internaci v Českém Těšíně byli všichni deportováni přímo do koncentračního tábora v Dachau (později též do Mauthausenu). Specifickou formou perzekuce bylo vysídlování polských obyvatel. Uskutečňovalo se několika způsoby: přesídlením uvnitř vládního obvodu (vysídlování rodin k příbuzným a k jiným polským rodinám), odsunutím rodin do generálního gouvernementu, vyvezením mládeže na nucené práce do říše, internací obyvatelstva neschopného práce v průmyslu do internačních táborů pro Poláky (Polenlager), deportací „zatvrzelých“ Poláků do koncentračního tábora v Osvětimi. Uvádí se, že z dnešní české části Těšínska bylo vysídleno 874 polských a 21 českých rodin. Jsou známy vysídlovací transporty z Fryštátu, Dolní Lomné, Milíkova, Hrádku, Jablunkova aj. Usedlosti místních Poláků byly zapotřebí pro německé přesídlence z Haliče, Volyně a Bukoviny; v srpnu 1943 bylo v okrese Těšín už celkem 2 064 německých přesídlenců.

Na nucené práce do říše bylo z bývalého československého území Těšínska (bez jeho protektorátní části) odvečeno asi 3 000 Poláků a 300 Čechů. Ve skutečnosti bylo nuceně nasazených mnohem více, neboť byli přidělováni též na práce do dolů, hutí, továren a německých zemědělských usedlostí v katovickém vládním obvodu, mnohdy přímo v těšínském okrese. Je například známo, že němečtí přesídlenci v katovickém obvodu dostali na nucené práce ve svých hospodářstvích přiděleno 2 880 Poláků, většinou místních. Na rozdíl od Poláků v říši, pro něž platil ztřeštěný systém policejního dohledu a příkaz povinného označení oděvu písmenem P, nebylo na včleněném území označení užíváno vzhledem k na-

prosté převaze místního polského obyvatelstva, jíž si byli okupanti vědomi; jinak ale platila i zde podobná diskriminace.

Internační tábory pro Poláky

Dalším zcela specifickým projevem perzekuce byly internační tábory pro polské obyvatele. Jeden z prvních nacistických koncentračních táborů na území dnešní ČR byl zřízen pro Poláky a Židy ve Skrochovicích na Opavsku už v září 1939. Od roku 1942 byly zřizovány zvláštní tábory pro vysídlené Poláky, tak zvané Polenlager, které se koncentračním táborům v mnoha ohledech velmi podobaly; čtyři z nich existovaly na území dnešní ČR (Nový Bohumín, Karviná-Fryštát, Petrovice-Prstná, Dolní Benešov u Hlučína). K drastickým případům perzekuce patřila též například krádež (a následná germanizace) polských dětí, zvláště dětí aktivních představitelů polského odboje, prováděná prostřednictvím instituce → Lebensborn (jedna z poboček byla také v Těšíně), nebo odvoz dětí do koncentračních táborů (například dětí internovaných v Bohumíně při tak zvané Aktion Oderberg v roce 1943).

Německá justice na Těšínsku

Teroristickou činnost okupantů usnadňovalo zavedené trestní právo. Vojenské předpisy a nařízení z prvních dnů okupace umožňovaly soudit i civilní osoby a trestat je dokonce za činy spáchané v době před vypuknutím války. **Německé trestní právo bylo na včleněném území zavedeno sice až nařízením z 6. června 1940 (s platností od 15. června 1940), avšak prakticky bylo užíváno od začátku okupace.** Bylo převzato včetně výnosů o válečném hospodářství nebo o škůdcích národa, tvrdě trestalo protiněmeckou a protistátní propagandu a znevažování říše, NSDAP a jejich představitelů podle zákona o zákeřných útocích (viz Úvod). **Omezování kompetence justičních orgánů ve prospěch policie a SS bylo dovršeno zavedením diskriminačního trestního práva pro Poláky a Židy s platností od 30. prosince 1941.** Umožňovalo vydávat rozsudky trestu smrti i za protiněmecké postoje či výroky a týkalo se též nezletilých Poláků a Židů, stejně jako činů spáchaných před vydáním zákona. Výkon trestu se odbyval v kárných táborech, jeden z kmenových kárných táborů se nacházel v těšínské věznici. Odsouzení měli být likvidováni těžkou prací. **Prováděcí předpisy z 22. října 1942 ukládaly předat vězně s trestem odnětí svobody nad tři roky po odpykání**

soudního trestu do rukou gestapa a odtud k likvidaci do koncentračních táborů v Osvětimi, Mauthausenu či Majdanku. V březnu 1943 byla **hranice trestu odnětí svobody, znamenající předání vězňů do rukou gestapa, snížena na 6 měsíců**. Prakticky to znamenalo koncentrační tábor pro naprostou většinu odsouzených.

Místní úřední soudy řešily obvykle jen drobné přestupky, politické delikty soudil zvláštní soud (Sondergericht). Působil v Katovicích od září 1939 do ledna 1945 a podle dosud nalezených dokumentů před ním stálo nejméně 3 786 osob. Vydal 311 rozsudků trestu smrti, vykonávaných stětím gilotinou ve vratislavské věznici (nejméně 62 případy) a od podzimu 1941 též v katovickém vězení (zde bylo sřato 552 vězňů, z toho nejméně 34 z české části Těšínska). Od 1. září 1942 začal působit též zvláštní soud v Bílsku s kompetencí pro zemské soudy v Bílsku a v Těšíně, kde také často konal výjezdní zasedání. Jeho akta se nedochovala. Katovickou věznici prošlo skoro 20 000 vězněných, stejný počet vězňů prošel nejhroznější mučirnou katovického obvodu – náhradním policejním vězením gestapa v Mysłowicích, kam směřovaly většinou osoby vyslychané pro odbojovou a partyzánskou činnost.

V těsné blízkosti hranic těšínského okresu se nacházel vyhlazovací koncentrační tábor v Osvětimi, v němž byly u „stěny smrti“ bloku XI vykonávány rozsudky trestu smrti katovického stanného soudu (často zde rovnou zasedal). Tento policejní soud zde působil ve dvou obdobích – od 21. 9. 1939 do zavedení německého trestního práva na včleněných územích (do 6. 6. 1940), kdy jeho úkolem byla pacifikace území obsazeného wehrmachtem, a od 1. 6. 1942 až do osvobození, kdy byl reakcí na zavedení zostřeného trestního práva pro Poláky a Židy. Pro první období se údaje o jeho činnosti nedochovaly, pro druhé období bylo zjištěno 1 830 souzených osob, z toho 1 710 odsouzených k smrti a 120 osob k trestu „ochranné vazby“ v koncentračním táboře. Ve skutečnosti byl počet obětí tohoto soudu mnohem vyšší. Na jeho účet lze totiž připsat i část obětí veřejných poprav. **Na rozdíl od protektorátu byl na Těšínsku výjimečný stav skoro po celou dobu okupace.** Není náhodou, že právě ve dnech ukončení prvního období stanných soudů začal pracovat likvidační aparát koncentračního tábora v Osvětimi a vzrostl teror policejních úřadů, svévolně rozhodujících o vině zatčených.

Veřejné poprav

Kromě případů přímých vražd a likvidačních akcí (které páchalo nejen gestapo, ale i německé četnictvo)

37 Tajně pořízený snímek z poprav v Návsi u Jablunkova, únor 1944

stojí za zmínku série veřejných poprav, prováděných obvykle bez řádných soudních rozsudků a bez vědomí soudních orgánů. Bylo tomu tak i u první veřejné poprav na Těšínsku – při oběšení odbojáře Franciszka Trely v Horním Těrlicku 23. ledna 1942. Byla to jedna z prvních veřejných poprav na území dnešní ČR. Největší hromadná poprava na Těšínsku – oběšení 24 odbojářů – se konala 20. března 1942 v dnešní polské části Těšína za přítomnosti 10 000 obyvatel násilím sehnanych z celého okolí (mezi popravenými bylo 12 občanů pocházejících z dnešního českého Těšínska). K dalším veřejným popravám na šibenicích v dnešní české části Těšínska patří poprava 26. 10. 1943 v Mostech u Jablunkova (10 osob), 14. 2. 1944 v Návsi u Jablunkova (5 osob), 5. 6. 1944 v Oldřichovicích (5 osob), 18. 7. 1944 v Horní Suché (5 osob), 11. 9. 1944 v Petřvaldě (5 osob). Bývalí českoslovenští občané však umírali také na šibenicích na druhé straně dnešní hranice, například 26. 10. 1943 při veřejné popravě v Istebné dva občané z Karviné, 3. 9. 1943 ve Szczyrku jeden občan z Českého Těšína. Ještě větší rozsah měly přímé likvidační akce gestapa a německého četnictva, spočívající ve vraždění zatčených poblíž jejich domovů, v budově gestapa v Českém Těšíně nebo na těšínském židovském hřbitově a na mnoha dalších místech, obvykle bez výsledku a řádného zjištění viny. Je známo více než 100 takových akcí v dnešní české části Těšínska. **K nejznámějším patří zastřelení 36 občanů (28 Poláků a 8 Čechů) 6. srpna 1944 v Životicích a okolí jako odvěta za partyzánský útok na příslušníky gestapa.** Při policejní razii byli poblíž svých domovů postřeleni všichni místní muži, kteří se nemohli prokázat potvrzením o zápisu do německé volkslisty. Po válce se obci dostalo přídomek „slezské Lidice“ a byl zde postaven památník obětem okupace z celého Těšínska. K dalším vraždám patřilo například zastřelení 8 polských občanů 25. 8. 1943 v Karviné, 12 polských občanů 13. 4. 1945 na židovském hřbitově v Jablun-

kově. Jen v prostoru židovského hřbitova v dnešním polském Těšíně bylo nacisty zavražděno v posledních dvou válečných letech asi 100 osob, z nichž několik desítek pocházelo z české části Těšínska. Dosavadní výzkumy naznačují, že oběti okupace z řad polského a českého obyvatelstva v říšském záboru českého Těšínska dosahovaly počtu 2 000 osob, přičemž naprostou většinu tvořili Poláci.

Literatura

- BORÁK, M., České Slezsko 1938–1945, In: GAWRECKI, D., a kol., Dějiny Českého Slezska 1740–2000, Opava 2003, s. 369–404.
- BORÁK, M., Na příkaz gestapa. Nacistické válečné zločiny na Těšínsku, Ostrava 1990.
- BORÁK, M., Nucené nasazení Poláků do Říše v letech 1939–1945 (s přihlédnutím k Polákům z Těšínska), In: Slezský sborník, 2001, 99, č. 2, s. 95–108.
- BORÁK, M., Svědectví ze Životic. Druhá světová válka na Těšínsku a okolnosti životické tragédie, Český Těšín 1999.
- BORÁK, M., Tábory pro Poláky ve Slezsku (1939, 1942–1945), In: KOKOŠKOVÁ, Z., KOKOŠKA, S., PAŽOUT, J. (Eds), Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války. Sborník ze semináře konaného ve Státním ústředním archivu v Praze dne 2. dubna 2004. Praha 2004, s. 124–137.
- BORÁK, M., Těšínsko v letech 1938–1945, In: Nástin dějin Těšínska, Ostrava – Praha 1992, s. 102–117.
- GROBELNÝ, A., Nacistická národnostní politika a výkon okupačního práva na Těšínsku 1939–1945, In: Slezský sborník, 1977, 75, č. 1, s. 23–38.
- MYŠKA, M., Z tajných zpráv NSDAP o Těšínsku, Ostrava 1964.
- PALLAS, L., K nacistické národnostní politice na Horním Slezsku včetně Těšínska v letech 1939–1945, In: Slezský sborník, 1981, 79, č. 4, s. 261–288.
- PLAČEK, V., K otázce německé volkslisty na Těšínsku, In: Časopis Slezského muzea, série B, 1978, s. 97–121.

KAPITOLA 5

„KONEČNÉ ŘEŠENÍ ŽIDOVSKÉ OTÁZKY“

Situaci obyvatel, kteří byli v letech 1938–1945 na českém území postiženi rasovou perzekucí, do určité míry ovlivňovalo, zda žili v oblastech připojených po mnichovské dohodě k Velkoněmecké říši či k Polsku, nebo žili na území druhé republiky, později v protektorátu. Norimberské zákony však postupně vstoupily v platnost na všech těchto územích a protižidovská perzekuce postihla prakticky všechny zdejší obyvatele židovského původu.

Pohraničí v letech 1938–1945

Podle údajů z posledního předválečného sčítání lidu v Československu v roce 1930 žilo na územích, která byla po „Mnichovu“ připojena k Velkoněmecké říši, celkem **29 789 osob židovského vyznání**, z nichž se **7 195 přihlásilo k židovské národnosti**.

Již od jara 1938 se židovské obyvatelstvo v pohraničí stávalo obětí řady teroristických akcí. V důsledku protižidovských nálad, které se projevovaly hlavně bojkotem židovských obchodníků, lékařů či právníků, se židovské obyvatelstvo stále výrazněji ocitalo v izolaci. Přispíval k tomu také henleinovský časopis *Der Kamerad*, jenž od jara 1938 pravidelně zveřejňoval jména Němců a Židů, kteří se spolu nadále stýkali. Perzekvována byla smíšená manželství a napjatá situace se negativně projevila též v hospodářské oblasti. Od léta 1938 zesílila v pohraničí ilegální činnost gestapa. K přímým fyzickým útokům na židovské obyvatelstvo začalo docházet po Hitlerově projevu na norimberském sjezdu NSDAP dne 12. září 1938, v němž se hovořilo o německé menšině v Československu.

Po tak zvané květnové mobilizaci (20. května 1938) zamířila z českého pohraničí do vnitrozemí první vlna židovských uprchlíků. Druhá vlna následovala po zmíněné Hitlerově řeči v září 1938. **Do uzavření mnichovské dohody uprchlo z českého pohraničí do vnitrozemí zhruba 17 000 Židů.**

Po připojení k říši postupně vstoupily na okupovaných územích v platnost protižidovské předpisy a nařízení, které v říši již existovaly. Kromě toho byly vydány i některé speciální normy s územní platností pouze pro Sudety. Norimberskými zákony definování Židé byli postiženi zabavováním majetku, zákazem výkonu většiny povolání, zákazem jízdy veřejnou dopravou, vynuceným přijímáním jmen Sára a Israel,

povinností nosit na oděvu šesticípou hvězdu, označováním průkazů totožnosti písmenem J, krácením přidělů potravinových a šatních lístků, omezováním školní docházky i jinak. Protižidovský teror se stále stupňoval. Vedle rozbíjení výloh, drancování obchodů, organizování honiček na Židy, zavírání živností, ordinací či kanceláří byli někteří Židé vyháněni do vnitrozemí nebo nuceni k emigraci, jiní deportováni do rychle budovaných internačních zařízení (například v Mostě, Ostrově nad Ohří, Olšových Vratech u Karlových Varů) a mnozí byli násilně odvezeni do Německa.

Vyvrcholením teroru se stala série protižidovských útoků, nazývaná → „křišťálová noc“. K útokům na židovské obyvatelstvo docházelo na různých místech okupovaného území prakticky od 10. listopadu do konce roku 1938. Zatímco říšské bezpečnostní složky zajišťovaly archivy židovských náboženských obcí (s výhledem na pozdější využití matrik pro eviden-

38 Vypálená synagoga v Ústí nad Labem, zima 1938/1939

ci osob spadajících pod norimberské zákony), docházelo k živelnému vyhánění Židů do vnitrozemí, posílání na nucenou práci, zatýkání či deportaci do koncentračních táborů. Během „křišťálové noci“ bylo vypáleno, zbořeno či jinak zdevastováno 44 synagog, 3 modlitebny a 63 židovských hřbitovů. Docházelo také k fyzickému násilí na Židech, i k vraždám. Proti-židovské tažení bylo motivováno nejen rasově, ale též hospodářsky. Opuštěný židovský majetek neprodleně zabavovalo gestapo. Do podniků a obchodů byli dosazováni „árijské“ vedoucí neboli treuhänderi (správci věrné ruky). „Árijské“ obyvatelstvo obsazovalo po vyhnaných Židech byty, obchody, ordinace a kanceláře.

Po „křišťálové noci“ zůstalo na okupovaném území jen málo židovských obyvatel. Z rasového hlediska to bylo celkem 2 683 osob, přičemž 2 373 připadalo na sudetskou župu. Část z nich byla po „křišťálové noci“ odvezena do koncentračních táborů na říšském území, jiní se dobrovolně či pod přímým tlakem vystěhovali mimo Německo. Celkem 612 osob bylo deportováno do Terezína, další odjeli východními transporty rovnou ze sudetské župy. Zbylí Židé – většinou z tak zvaných privilegovaných manželství – zde zůstali a byli využiti k pracovnímu nasazení.

V Těšínsku, nakrátko anektovaném na podzim 1938 Polskem, žilo v roce 1930 celkem 4 026 osob židovského vyznání, z nichž se 2 225 hlásilo k židovské národnosti. Do vnitrozemí uprchlo z této oblasti celkem 428 Židů (dle národnosti). Po 1. září 1939, kdy se Těšínsko stalo součástí Německé říše, zde začaly platit norimberské zákony a zavládl teror hlavně vůči židovskému a polskému obyvatelstvu. Pro Židy a Poláky vznikl internační tábor ve Skrochovicích na Opavsku. Od roku 1942 pak pro ně platilo zostřené trestní právo. Během války byli těšínské Židé, jejichž počet se odhaduje přibližně na 2 000 osob, bezmála vyhubeni.

Druhá republika

Mnichovská dohoda vyvolala hlubokou krizi české společnosti, a to po stránce politické, hospodářské i morální. Po zhroucení stávajícího systému parlamentní demokracie se české politické myšlení ocitlo v hluboké krizi. **Veřejnost vlivem šoku ze státní porážky začala věnovat mnohem větší pozornost názorům konzervativních a extremistických skupin antidemokratického zaměření, které byly doposud na okraji jejího zájmu.** Židé byli vedle liberálů a demokratů označeni za hlavní příčinu národního a státního rozkladu. Dosavadní demokratický postoj k německé a rakouské emigraci, v níž Židé převažovali,

byl rovněž označen za nežádoucí. K protižidovským náladám přispěl příliv převážně německy mluvících uprchlíků z pohraničí, Slovenska i Podkarpatské Rusi. Tuto silnou uprchlickou vlnu však úřady druhé republiky již nepřijímaly a uprchlíky posílaly zpět do „země nikoho“ na demarkační hranici. Povolení k vystěhování do vnitrozemí dostávali až poté, co se Velká Británie a USA zaručily poskytnout finanční prostředky na jejich další emigraci do zahraničí. Do konce roku 1938 příliv židovských uprchlíků nadále rostl. Podle statistiky Ústavu pro péči o přestěhovalce, který byl československou vládou zřízen 11. listopadu 1938, uprchlo do vnitrozemí z oblastí připojených k říši celkem 18 673 Židů (dle národnosti). Do Československa však proudili židovští uprchlíci již dříve a také z jiných oblastí. Majetek, který byli nuceni zanechat ve svých domovech, byl tehdy vyčíslen na 978 115 676 korun. Pobyt uprchlíků v Česko-Slovenské republice často netrval dlouho a byl jen mezistanicí na útěku před rasovým pronásledováním. Jejich osudy zároveň podnítily stejně rozsáhlou emigrační vlnu Židů z druhé republiky.

Zejména v agrárním a katolickém tisku se ke slovu dostala silná protižidovská propaganda, již šířili také nově aktivizovaní čeští fašisté.

Od ledna 1939 se rozběhla příprava legislativních opatření, která měla omezit plnoprávné postavení židovských obyvatel. Vrcholem se staly pokusy o definici pojmu „Žid“. Na základě uvedených opatření měli být Židé penzionováním vyloučeni z ústředních úřadů nebo se měl alespoň omezit jejich styk s veřejností. Dále se počítalo se snížením počtu Židů ve svobodných povoláních. V praxi se to projevilo například doporučením státním úředníkům židovského původu, aby se vzdali svých funkcí, a výzvou, aby židovští lékaři zanechali působení v nemocnicích. Přední české sportovní kluby vylučovaly své židovské členy, došlo k penzionování židovských profesorů na pražské německé univerzitě a podobné zákroky se dotkly i pracovníků německých divadel a redakcí. Ostře protižidovsky vystupovaly zejména stavovské organizace advokátů a lékařů.

Ačkoli byly návrhy antisemitského zákonodárství do doby březnové okupace detailně propracovány, k zavedení rozsáhlých protižidovských zákonů zatím nedošlo.

Protektorát Čechy a Morava

Po vyhlášení protektorátu Čechy a Morava zorganizovaly radikální pravicové organizace několik protižidovských útoků, které však nezískaly masovou

podporu a proti většině z nich zasáhly jak české, tak německé bezpečnostní složky.

Od roku 1941 veškeré oficiální zprávy a statistiky uváděly, že k 15. březnu 1939 na území protektorátu údajně žilo 118 310 osob židovského původu (dle definice norimberských zákonů), z nichž se 103 960 hlásilo k židovskému vyznání. **V tak zvané židovské otázce připustili okupanti jistou míru aktivní spoluúčasti protektorátní politické reprezentace.** Vyřazení Židů z veřejného života se mělo stát úkolem protektorátní vlády v čele s Rudolfem Beranem. Ta již na svém prvním zasedání, 17. března 1939, vydala zákaz výkonu praxe ve veřejných a zdravotních orgánech a zařízeních sociálního pojištění židovským lékařům, vzala na vědomí zastavení praxe židovských advokátů ze strany advokátní komory, pověřila ministra spravedlnosti úkolem předložit návrh na generální úpravu této záležitosti a zmocnila téhož ministra k jednání o odstranění „Neárijců“ z vedoucích míst v průmyslových podnicích a organizacích. Vláda také odsouhlasila vydání štítků k vnějšímu označení „čistě árijských“ obchodů. Na svých příštích zasedáních přijal Beranův kabinet řadu dalších opatření, která měla zamezit volnému nakládání s židovským majetkem. Ten měl přecházet do české správy.

Dlouho projednávané nařízení protektorátní vlády o právním postavení Židů ve veřejném životě vyšlo 4. července 1940 a stanovilo způsoby izolace židovského obyvatelstva v protektorátu.

Židé byli v průběhu času postiženi nepřehledným množstvím diskriminačních nařízení a vyhlášek okupačních i protektorátních úřadů, které postupně zasahovaly do všech oblastí života. Byl to například zákaz vstupu do vybraných veřejných míst (některých ulic, parků, lesů, divadel, kin, hostinců, kaváren, plováren, knihoven, nádražních čekáren), zákaz opustit bydliště bez zvláštního povolení, omezení nákupních hodin (nejprve dvakrát dvě hodiny denně, později jen

39 Výloha pražského lahůdkářství v době okupace

40 Žáci židovské školy předtím, než byl v roce 1942 vydán zákaz jejich výuky

od 15 do 17 hodin), omezení přístupu na poštovní úřady, vyloučení z telefonního účastnictví, odebrání rozhlasových přijímačů, omezení odběr potravin, zákaz chovu domácích zvířat, omezení při cestování v dopravních prostředcích, vyloučení ze všech spolků, zastupitelských sborů a veřejných korporací. Za nerespektování těchto nařízení hrozilo zatčení a věznění. Některá z těchto opatření vydávaly okupační úřady, většina však pocházela od protektorátní vlády. Při tak zvané → arizaci museli Židé přihlásit veškerý svůj majetek, nesměli s ním volně nakládat a později jim byl zabaven. Na Židy se vztahovala pracovní povinnost, museli být odděleni od ostatních zaměstnanců, pracovali bez nároku na placenou dovolenou, mohli být bez nároku na náhradu propuštěni ze zaměstnání. Děti byly vyloučeny nejprve z německých, poté i z českých veřejných a soukromých škol. Postupně bylo zakázáno také vyučování v židovských školách. Od března 1940 byly občanské legitimace Židů označeny písmenem J (Jude), od 1. září 1941 mohli Židé starší šesti let vycházet na veřejnost pouze se žlutou šesticípou hvězdou s nápisem „Jude“, umístěnou na oděvu.

Zatímco aktivita protektorátní vlády v otázce vyřazování Židů z veřejného života probíhala takřka v souladu se zájmy okupantů, **v hospodářské oblasti se zájmy protektorátních a okupačních představitelů rozcházely.** Zde si „řešení židovské otázky“ vyhradily říšské úřady pro sebe. Dne 21. června 1939 vydal Konstantin von Neurath nařízení o židovském majetku, které na základě norimberských zákonů vymezovalo pojmy „Žid“ a „židovský míšenec“. Definovalo také termín „židovský podnik“, a to v takové šíři, že zahrnoval též široký okruh českých podniků. Arizace v praxi postihovala i nemalou část české společnosti a stala se tak prostředkem germanizace.

Mimo jiné i tento způsob arizace zřejmě ovlivňoval postoj české veřejnosti k „židovské otázce“. Ačkoli byli protektorátní občané v tisku varováni, že s nimi bude v případě projevu sympatií s židovským obyvatelstvem

41 Sklad uloupeného židovského majetku ve zrušené synagoze

zacházeno jako se Židy, docházelo ze strany českého obyvatelstva k řadě aktů solidarity. Pomoc přicházela v různých formách: porušování zákazů a nařízení týkajících se nákupní doby nebo účasti Židů na českých kulturních akcích, organizování peněžitých sbírek, demonstrativní nošení žlutých odznaků na límcích, později ukrývání před deportací.

Protižidovská politika okupantů se zpočátku soustředila na vytváření „ghetta bez zdí“, tedy izolaci Židů od ostatní společnosti. Vedle toho měli být Židé postupně vyčleňováni ze struktury protektorátní správy. **V červenci 1939** byla po vídeňském vzoru **zřízena Ústředna pro židovské vystěhovalectví**, která od svého vzniku umožňovala jediný legální způsob emigrace. Velmi složitou a ponižující cestou zde byly vyřizovány žádosti o vystěhování do zahraničí a zajišťováno převzetí majetku emigrantů. Za povolení k emigraci

se odváděly vysoké daně a dávky. Současně Ústředna vykonávala dohled nad židovskou náboženskou obcí.

Možnost emigrovat se časem snižovala. Stále méně států jevílo ochotu uprchlíky přijímat. Emigrace na Západ a do Palestiny byla početně limitována. Vypuknutí války znamenalo konec hromadných emigrací a značně ztížilo též odchod jednotlivců. **Protektorát legálně opustilo 26 093 Židů; spolu s ilegálními odchody, zejména přes Polsko a pak přes Slovensko, se celkový počet odhaduje přibližně na 30 000 osob.** Řada z nich se zapojila do odboje, nemalou část dostihlo „konečné řešení židovské otázky“ v jiné zemi.

Na podzim roku 1941 musela židovská náboženská obec v Praze a v Brně zahájit všeobecnou registraci Židů, která bezprostředně souvisela s chystanými deportacemi.

Akce Nisko a transporty do Lodže

Další fázi „konečného řešení židovské otázky“ otevřely transporty židovského obyvatelstva do ghetta a koncentračních táborů. Cílem prvních transportů bylo území → generálního gouvernementu, což odpovídalo nacistickým plánům na vytvoření židovské rezervace v této oblasti. **První transport postihl Židy z Moravské Ostravy a Frýdku-Místku. Ve dnech 18. a 27. října 1939 odjelo 1 292 mužů do železniční stanice Nisko nad Sanem ve východní části Lublinska.** Jejich úkolem bylo spolu s vídeňskou a katovickou skupinou deportovaných Židů vybudovat základní tábor „říšského ghetta“, kam měli být soustředěni Židé z Polska, Rakouska, Německa a českých zemí. Tato událost, nazývaná akce Nisko, však byla předčasně ukončena, neboť nacisté mezitím ze strategických důvodů rozhodli o koncentraci Židů ve velkých ghettech. Část Židů byla z Niska vyhnána (většina utekla do Sovětského svazu), část se v dubnu 1940 vrátila zpět.

Na poradě Himmlera s Hitlerem dne 17. září 1941 padlo rozhodnutí o vysídlení Židů z říše a protekto-

42 Tábor v Nisku na kresbě Lea Haase, jednoho z vězňů

rátu na nově podmaněná východní území. Z původně zamýšlených 60 000 Židů odjelo do ghetta v Lodži z důvodu jeho přeplnění prozatím 20 000 osob, z toho 5 000 z protektorátu. Tím začaly systematické deportace z protektorátního území. Židům bylo definitivně zakázáno vystěhování z území říše a protektorátu.

Z Prahy do Lodže vyjelo celkem pět transportů po tisíci osobách. První transport opustil shromaždiště 16. října 1941. Židé, zbavení státní příslušnosti, měli na osobu povoleno jedno zavazadlo o hmotnosti 50 kg. Z těchto 5 000 lidí válku přežilo pouhých 277 osob.

Nástup Reinharda Heydricha a zřízení ghetta Terezín

Nástup Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora dne 27. září 1941 přinesl vystupňování protizidovských opatření. **Na poradě dne 10. října 1941 vyložil Heydrich svému nejužšímu štábu vlastní koncepci protizidovské politiky v protektorátu.** Předpokládal, že několik tisíc Židů bude deportováno do ghetta v Minsku a Lodži; ostatní měli být nejprve soustředěni ve sběrném táboře na českém území a poté deportováni dál na Východ. **Za nejvhodnější místo pro sběrný tábor bylo vybráno město Terezín,** ve kterém před válkou žilo přibližně 7 000 obyvatel, z nichž polovinu tvořili vojáci. S výstavbou ghetta se započalo 24. listopadu 1941. Transporty do Terezína byly vypravovány z větších českých měst, kam se na shromaždiště dostavovali předvolaní Židé s maximálně padesátikilogramovým zavazadlem.

Chod Terezína řídila svými příkazy a zákazy táborová komandatura SS v čele s táborovým velitelem (postupně Siegfried Seidl, Anton Burger, Karl Rahm). Táboroví dozorcí mučili vězně za zanedbatelné přestupky, uskutečnily se i dvě hromadné popravy. Později byli vězňové za trest posíláni do blízké Malé pevnosti, kde se nacházela policejní věznice pražského

43 Odjezd transportu plzeňských Židů

44 Pěší přesun nových vězňů z bohušovického nádraží do Terezína

gestapa. Tato praxe vlastně znamenala fyzickou likvidaci vězňů. Jinou formou trestu bylo zařazení do transportu na Východ se „zvláštním nařízením“, což v některých případech znamenalo pokyn k popravě na místě určení transportu.

V Terezíně byla obdobně jako v jiných ghettech zavedena tak zvaná židovská samospráva v čele s židovským starším (postupně Jakob Edelstein, Paul Epstein, a Benjamin Murmelstein). Poradním orgánem byla rada starších. Ve všech oblastech však byla židovská samospráva plně podřízena komandatuře, takže její možnosti usnadnit život obyvatelům tábora byly velmi omezené.

Během své existence plnil terezínský tábor v programu „konečného řešení židovské otázky“ několik základních funkcí. Již zmíněná funkce Terezína jako sběrného tábora pro protektorátní židovské obyvatele měla být pouze přechodná, dokud nebudou z říšského a protektorátního území deportováni všichni Židé dál do vyhlazovacích táborů na Východ.

Další funkci, označovanou jako decimační, plnilo ghetto Terezín od svého založení až do konce. Ačkoli se v nacistické terminologii pojem „zničení vysídlením“ nevyskytuje, vystihuje tuto funkci dostatečně. Židé byli likvidováni nikoli pouze až v samotném finále „konečného řešení“, nýbrž již průběžně při deportaci, při pobytu ve sběrných a pracovních táborech i na vystěhovaleckých trasách. To se týkalo i Terezína. **Ve stejné souvislosti se o Terezíně vyslovil Heydrich na konferenci zástupců nejvyšších říšských státních úřadů a institucí, která se konala v lednu 1942 v Berlíně-Wannsee.** Byla svolána za účelem dotvoření a koordinace centrálního vyhlazovacího aparátu. Projednávala se tu deportace Židů do tehdy budovaných vyhlazovacích táborů. Židé z říše a protektorátu, jejichž deportace dostala přednost před ostatními oblastmi, měli být nejprve shromážděni v „průchodních ghettech“ a teprve odtud deportováni na Východ.

45 Pohled do jedné z ubikací terezínského ghetta

Životní podmínky v Terezíně požadavku decimování plně odpovídaly. **Přímo v táboře zahynulo v období mezi 24. listopadem 1941 a 20. dubnem 1945 celkem 33 316 lidí, tedy každý čtvrtý vězeň.**

Ve Wannsee Heydrich zmínil vedle sběrné a decimační také funkci propagandistickou. Jeho úmyslem bylo Židy starší 65 let dál nedeportovat, nýbrž je přemístit do „ghetta pro staré“, kterým se měl stát Terezín. Tento plán, schválený již v listopadu 1941, zdaleka nebyl projevem péče o staré lidi. Vytvářel pouze alibi pro deportace na Východ, které byly před světem prezentovány jako přesídlení za účelem pracovního nasazení. Deportace starých lidí na práci by tuto argumentaci zpochybnila. Pro mnohé se však nakonec Terezín místem posledního pobytu nestal. V říjnu 1942 odtud byly vypraveny transporty starých lidí do vyhlazovacího tábora v Treblince.

V Terezíně měla skončit i cesta tak zvaných privilegiovaných Židů, kteří se sice zasloužili o Německo – hlavně váleční invalidé a Židé vyznamenaní za vojenské zásluhy –, ale svým původem spadali pod norimberské zákony. Smyslem tohoto kroku bylo předem zamezit možným intervencím vyšších říšských míst ve prospěch konkrétních lidí a tím usnadnit průběh de-

46 Scéna z opery Brundibár natočená do propagandistického filmu „Vůdce jim daroval město“

portací. Pobyt v Terezíně však vzhledem k otřesným životním podmínkám žádným privilegiem nebyl.

Propagandistickým cílům měl sloužit i film natočený o terezínském táboře v srpnu a září 1944, v němž nacisté vytvořili fiktivní obraz spokojeného života v židovském městě.

Ryze propagandistickou roli sehrál terezínský tábor také v rámci Himmlerova zahraničně politického manévrování od přelomu let 1942 a 1943. Po bitvě u Stalingradu a po ztroskotání německého východního tažení nastal obrat ve druhé světové válce, na nějž nacistické vedení reagovalo na jedné straně totální mobilizací a na straně druhé tajnou diplomatickou ofenzivou s cílem rozložit protihitlerovskou koalici. **Terezín se měl stát Himmlerovým argumentem proti obvinění z vyhlazování židovského obyvatelstva.** Na jaře 1943 proto v Terezíně začala „zkrášlovací akce“, která město připravovala na přijetí delegace mezinárodního výboru Červeného kříže, při němž měl být Terezín prezentován jako normální město. Na toto „divadlo“ mezinárodní delegace vedená Mauricem Rosselem přistoupila. Ve své zprávě Rossel označil Terezín za „konečný tábor“, místo, odkud už nikdo není dál deportován.

K podobné akci došlo opětovně na jaře 1945 v souvislosti s druhou návštěvou delegace mezinárodního výboru Červeného kříže, během níž se nacistům znovu podařilo zakrýt skutečné životní podmínky v Terezíně.

V Terezíně nebyli internováni pouze protektorátní Židé, ale také **Židé z okupovaného pohraničí, z Německa, Rakouska, Nizozemska, Dánska a v závěru války také ze Slovenska a Maďarska. Od ledna 1945 pak členové smíšených manželství** (židovsko-árijských) z Německa, Rakouska a protektorátu Čechy a Morava. Ke konci války sem přicházely transporty zubožených vězňů z táborů vyklizených před postupující frontou.

47 Ghetto očima dětských vězňů. Margit Gerstmannová (*1931 – zahynula), Terezínský motiv

Transporty do vyhlazovacích táborů

Celkem z terezínského ghetta odjelo do vyhlazovacích táborů na Východě **63 transportů, do nichž bylo zařazeno více než 87 000 lidí. Osvobození se dožilo jen asi 3 800.** První z transportů odjel 5. ledna 1942 do Rigy. Další transporty s různými přestávkami, souvisejícími s potřebami a plány nacistů, pokračovaly prakticky do konce války.

Dne **6. září 1943 odjelo do Osvětimi na 5 000 vězňů**, kteří byli umístěni do „rodinného tábora terezínských vězňů“ v úseku BIIB. Tento tábor měl zřejmě sloužit propagandistickým účelům, stejně jako v červnu 1943 Terezín. Po příjezdu nebyla prováděna selekce (výběr vězňů určených k okamžitému zavraždění v plynových komorách) a rodiny zůstaly určitou dobu pohromadě v jednom oddělení osvětimského tábora. V červenci 1944 však nacisté rodinný tábor zlikvidovali obvyklým způsobem, většinu vězňů poslali do plynových komor, práce schopné zařadili do různých pracovních komand. **Do rodinného tábora bylo deportováno celkem 17 500 osob, z nichž se osvobození dožilo jen 1 168.**

Terezín osvobodily 8. května 1945 postupující jednotky Rudé armády. Více než 1 500 obětí z řad vězňů si ještě vyžádala epidemie skvrnitého tyfu, která kulminovala v první polovině května 1945. Po jejím překonání koncem května započala repatriace vězňů.

Počet obětí holocaustu z českých zemí se tak pohybuje okolo 73 000, nepočítaje Židy, kteří zemřeli v pracovních táborech, věznicích a na popravištích, nebo padli v partyzánských bojích, a jsou proto zahr-

nováni do jiných kategorií obětí. Počet protektorátních Židů, kteří nenastoupili do transportů a raději ukončili svůj život dobrovolně, zapojili se do ilegální odbojové činnosti nebo se ukrývali, se odhaduje na 8 000. Z nich se osvobození dočkalo necelých 850 osob. Přibližně 3 000 Židů uniklo transportu, nemuselo se skrývat a žilo „na svobodě“ až do konce okupace.

Osud „židovských míšenců“

K problematice tak zvaných židovských míšenců a nežidovských partnerů ze smíšených manželství – pokud se včas nerozvedli – lze obecně uvést, že byli nacistickou perzekucí postiženi o něco později než rasově „čistí“ Židé. Nejprve se jich týkala **pracovní povinnost a od roku 1944 byli soustředěni do táborů pro židovské míšence a partnery ze smíšených manželství.** V sudetské župě to byly například tábory v Kalku, Načetíně nebo Postoloprtech, v protektorátu tábor v Bystřici u Benešova.

Literatura

- ADLER, H.G., Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství, Praha 2003.
- BROD, T., KÁRNÝ, M., KÁRNÁ, M. (Eds), Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau, Praha 1994.
- JANIŠOVÁ, M. (Ed.), Osud Židů v protektorátě 1939–1945, Praha 1991.
- KÁRNÝ, M. „Konečné řešení“. Genocida českých židů v německé protektorátní politice, Praha 1991.
- KÁRNÝ, M. (Ed.), Terezínská pamětní kniha. Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy, 1941–1945. I. a II. svazek, Praha 1995.
- KREJČOVÁ, H., SVOBODOVÁ, J. (Eds), Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945, Praha 1998.
- KŘÍŽKOVÁ, M., KOTOUČ, J., ORNEST, Z., Je mojí vlastní hradba ghett? Básně, próza a kresby terezínských dětí, Praha 1995.
- LAGUS, K., POLÁK, K., Město za mřížemi, Praha 1964.
- OTTE, A., KŘÍŽEK, P. (Eds), Židé v Sudetech. Die Juden im Sudetenland, Praha 2000.
- POJAR, M. (Ed.), Stín šoa nad Evropou. Sborník přednášek z cyklu uvedeného ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001, Praha 2001.

KAPITOLA 6

HOLOCAUST ČESKÝCH ROMŮ

Počáteční období perzekuce Romů v protektorátu Čechy a Morava navazovalo na předchozí praxi řešení „cikánské otázky“. Zákonná opatření i praktické kroky této politiky vycházely především ze zákona o potulných → cikánech z 15. července 1927, jehož vzorem byl francouzský zákon o kočovnících z roku 1912 spolu s bavorským zákonem o cikánech a zahalečích z roku 1926. Zákon se vztahoval na osoby, které byly charakterizovány jako „cikáni z místa na místo se toulající a jiní tuláci práce se štítící“. Takto označeným jedincům starším 14 let se vydávaly tak zvané cikánské legitimace, obsahující mimo jiné otisky prstů. Držitelům legitimací bylo na základě prováděcích předpisů zakázáno vstupovat na určitá místa, například do obvodů velkých měst a lázní.

Čeští a moravští Romové ve 30. letech

Před rokem 1938 žilo v Československu odhadem 70 000 až 100 000 Romů, i když oficiální statistiky udávaly nižší počty. Podle sčítání provedeného četnickými stanicemi **v letech 1922–1924 bylo na území Československa celkem 56 266 Romů, z toho 579 v Čechách a 2 139 na Moravě a ve Slezsku.** Slovenští Romové tedy převažovali. Čeští a moravští Romové se vzájemně lišili především způsobem života. Na Moravě byli Romové zčásti nebo zcela usazeni v romských osadách na moravském jihovýchodě (Oslavany u Brna, Svatobořice, Bohosoudov u Jihlavy, Strážnice), čeští Romové kočovali a byli také méně početní. Růžička, Vrba, Procházka – tak zněla typická příjmení českých Romů. Na Moravě se nejčastěji

48 Romští kočovníci ve 30. letech

vyskytovala příjmení Daniel, Holomek a dále Herák, Kýr nebo Murka. Vedle těchto skupin je nutno zmínit maďarské Romy na jižním Slovensku a německé Romy, Sinty, kteří se zdržovali v převážně německém pohraničí (příjmení Lagryn, Richter).

Mezi předválečné způsoby obživy stále ještě patřila tradiční řemesla, hlavně kovářství, a provozování hudby. Postupně však začala převažovat námezdní práce, popřípadě různé formy podomního obchodu a překupnictví. Podle statistických údajů byli v Čechách nejpočetněji zastoupeni hudebníci a drobní obchodníci. Na Moravě převládali příležitostní dělníci a nádeníci.

Na konci 30. let se v Československu projevil důsledek pronásledování německých Romů, které započalo prakticky ihned po nástupu nacistů k moci a postupem času se stupňovalo. Protiromská opatření v Německu a od roku 1938 v okupovaném Rakousku provázely útoky mnoha romských rodin do Československa. Odtud byli tito migranti vyhošťováni zpět na základě zákona o potulných cikánech z roku 1927. Situace se zhoršila po mnichovské dohodě.

České policejní orgány část uprchlých a vyhoštěných Romů vracely na obsazená pohraniční území. Dobový tisk to komentoval slovy: „A snad všichni se nastěhovali k nám. Velké množství dobrovolně, další nuceně, neboť byli přivedeni k hraniční čáře. „A běžte!“ – tak zněl rozkaz. Tím se stalo, že cikáni zaplavili všechny české kraje.“ Atmosféra v pomnichovském Československu nabývala stále více antidemokratického charakteru. Jedním z jeho projevů byl v únoru 1939 přijatý zákon o kárných pracovních táborech, v nichž měli být umístěni práceschopní muži starší 18 let, kteří nemohli prokázat způsob obživy. Zákonná norma byla schválena, ale uvedena do praxe byla až v období protektorátu.

Po vzniku protektorátu

Podle nadhodnocených údajů četnického ústředí žilo po 15. březnu 1939 v protektorátu celkem 14 000 Romů (spíše však jen 8 000 až 10 000). **Nejvýznamnějším protiromským opatřením tohoto období se stala vyhláška protektorátního ministerstva vnitra o zákazu kočování.** Oběžníkem z 30. listopadu 1939 ministerstvo informovalo zemské úřady v Pra-

ze a v Brně: „Podřízeným úřadům a orgánům bude uloženo vyzvat všechny (potulné) cikány, aby se do konce ledna 1940 trvale usadili a zanechali kočování. Kočovnické listy budtež jim odňaty. Kdo neuposlechne, bude zařazen do kárných pracovních táborů.“ Na základě této vyhlášky došlo skutečně do začátku února k usazení všech dosud kočujících Romů.

Celá akce se neobešla bez problémů. Největší překážkou se stal postoj obcí, které se bránily usazení Romů tím, že je vypovídaly mimo svůj obvod. Nastalou situaci muselo řešit nařízení ministerstva vnitra ze dne 13. února 1940. Úřady dostaly za úkol bez odkladu zajistit usazení Romů a pravidelně informovat o jejich chování.

Protektorátní administrativa mohla využít těchto hlášení ke zpřesnění evidence Romů. Prvorepublikové údaje byly považovány za nespolehlivé, neboť zahrnovaly i množství Neromů žijících kočovným nebo polokočovným způsobem života, pro něž se v dobových dokumentech často používá termín „bílí cikáni“.

K 1. dubnu 1940 byl proto vyhotoven nový soupis. Podle shromážděných údajů se na území protektorátu zdržovalo celkem 6 540 Cikánů, kteří o rok později, v září 1941, žili ve 464 obcích.

Trestem za nedodržení zákazu kočování se mělo stát zařazení do kárných pracovních táborů, které zahájily

49 Vězni tábora v Letech u Písku pod dohledem protektorátního četníka

činnost 10. srpna 1940 v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu. Tábor v Letech byl určen pro mužské vězně z Čech. Tvořilo jej 50 dřevěných baráků pro letní ubytování a jeden větší, rovněž dřevěný objekt, kde byli vězni umístěni v zimních měsících. Plánovaná kapacita tábora byla 240 vězňů v létě a 80 vězňů v zimě. Moravský tábor v Hodoníně u Kunštátu se skládal ze tří dřevěných baráků, jež mohly pojmout v létě 300 a v zimě 200 osob.

V seznamech obou táborů byli Romové označováni velkým písmenem C. Podíl takto označených vězňů tvořil 5–10 % všech internovaných. Věznové pracovali na stavbě silnic. Dozor nad nimi vykonávali protektorátní četníci.

Nařízení o preventivním potírání zločinnosti

Zatímco první protiromská opatření protektorátní vlády navazovala na prvorepublikovou praxi a vycházela z tradiční nevráživosti většinové společnosti vůči Romům, nacistická politika se opírala o rasové postuláty. Romy považovala za národ, který měl z území Německa a jím ovládané Evropy zmizet. „Cikánskou otázkou“ se zabývala kriminální policie, což vyplývalo především z pojetí Romů jako dědičně asociální skupiny.

Zlomovým se stal rok 1942. Na počátku nového vývoje stálo nařízení protektorátní vlády z 9. března 1942 o preventivním potírání zločinnosti, které bylo obdobou stejnojmenného výnosu šefa německé policie a SS Heinricha Himmlera z roku 1937. Nařízení zavádělo možnost uvalení časově neomezené policejní preventivní vazby na tak zvané → asociály. Zvláštní zřetel byl přitom věnován Cikánům a osobám žijícím „cikánským způsobem života“.

Preventivní policejní vazba mohla být vykonávána ve sběrných táborech na území protektorátu, tedy v donucovacích pracovnách, nebo v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu. Nejhorší variantou byl transport do koncentračního tábora Auschwitz I. K těmto transportům docházelo od dubna 1942 do února 1944 a jejich obětí se stalo několik set protektorátních Romů.

Soupis cikánského obyvatelstva

Události nabývaly v roce 1942 rychlý spád. Protektorátní ministerstvo vnitra rozeslalo podřízeným úřadům státní správy dne 22. června 1942 oběžník, jímž nařizovalo přípravu soupisu všech „Cikánů, → cikán-

ských míšenců a osob žijících po cikánském způsobu“. Přípravné práce se měly držet v tajnosti, aby dotyčné osoby neměly možnost se soupisu vyhnout.

Hlavním koordinátorem celé akce se stala kriminální ústředna v Praze, jíž měly být k dispozici ostatní policejní složky. Okresní úřady dostaly za úkol zajistit průběh soupisu organizačně a postarat se o jeho vyhlášení. Starostům jednotlivých obcí pak bylo uloženo sestavit seznamy osob, na které se soupis vztahoval, případně asistovat při jejich předvedení.

Soupis byl vyhlášen na 2. srpna 1942, kdy jednotlivé četnické a policejní orgány, na podkladě údajů předvedených osob, vypracovaly obsáhlou dokumentaci o každé rodině i jednotlivci. Rozhodnutí, zda jde o Cikána nebo cikánského míšence, bylo v první instanci ponecháno na jednotlivých policejních úřadech.

Výsledky soupisové akce se vyhodnocovaly až do konce prvního čtvrtletí roku 1943. Sčítání se podrobilo celkem 11 860 lidí. Z toho bylo policejními orgány označeno 5 830 osob za Cikány a cikánské míšence, 5 108 za jedince žijící po cikánském způsobu; napočítáno bylo také 948 osob žijících na volné noze, pobývajících ve vězení či v nemocnicích. Ve druhé skupině (jedinci žijící po cikánském způsobu), policie zařadila mezi Romy jenom 266 osob. Po uplatnění rasových kritérií tak bylo podchyceno asi 6 500 etnických Romů a romských míšenců, jimž byly odebrány kočovnické listy s odůvodněním, že prodejem nekvalitních výrobků okrádají venkovské obyvatelstvo. Neromové si přitom svá kočovnická povolení směli ponechat.

Protektorátní cikánské tábory

V létě 1942 proběhla v protektorátu reorganizace státní správy (viz Úvod). **Posílení německého vlivu v tak zvané autonomní administrativě se projevilo mimo jiné zřízením funkce generálního velitele neuniformované protektorátní policie, jíž byl pověřen velitel bezpečnostní policie a SD v Čechách a na Moravě.** Tento vývoj se vzápětí odrazil také v oblasti protiromské politiky. Na základě výnosu generálního velitele neuniformované policie o potírání cikánského zlořádu ze dne 10. července 1942 byly **v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu** zřízeny tak zvané cikánské tábory.

Počítalo se s tím, že do obou táborů budou převezeny především romské rodiny, které splňovaly podmínky pro uvalení preventivní policejní vazby. Do Letů a Hodonína, odkud byli před zřízením cikánských táborů ke dni 1. srpna 1942 propuštěni nebo odvezeni neromští vězni, byli Romové deportováni

hromadnými transporty na návrh jednotlivých četnických stanic. Po příjezdu do tábora zabavili dozorci vězňům veškerý majetek. Muži museli odevzdat civilní šaty a poté obdrželi táborové oblečení. Ženy a děti si mohly civilní oděv ponechat. Příchozí byli rozděleni do tří skupin, první tvořili muži a chlapci starší 14 let, druhou ženy a dívky, ve třetí byly všechny děti do 14 let.

Cikánský tábor v Letech vyrostl na místě bývalého kárného pracovního tábora. Jeho kapacita byla sice zvětšena tak, že mohl pojmut až 600 vězňů, ani to však nestačilo, protože v průběhu srpna 1942 zde bylo soustředěno na 1 100 mužů, žen i dětí. Pro tak velký počet osob, mezi nimiž bylo nemálo dětských vězňů, tábor samozřejmě nebyl vybaven potřebným hygienickým ani jiným zařízením. Po velkém náporu v srpnu 1942 většinou přicházeli už jenom jednotlivci a počet vězňů tedy dramaticky nestoupal, ale hygienické a obecně životní podmínky se nijak nezlepšily.

Internované rodiny měly jistou, i když spíše teoretickou naději dosáhnout propuštění (jako se to na počátku existence tábora podařilo například třicetičlenné rodině Šlehořů), pokud byli oficiálně prohlášeni za neromské kočovníky. Mezi vězni se také šířily zprávy, že Lety je možno opustit za úplatek 20 000 protektorátních korun. Další možností byly útky. Celkem se o ně pokusilo 100 Romů, z toho asi polovina úspěšně. Například Josef Serynek na podzim 1942 pronikl až na Českomoravskou vrchovinu, kde se zapojil do partyzánského boje.

Táboroví dozorci se rekrutovali z řad protektorátních četníků. Ti se k vězňům chovali často velmi hrubě a nevybíravě; zaznamenán je i případ rozkrádání potravin četnickým personálem. Velitelem tábora byl již od roku 1940 Josef Janovský, který nechvalně proslul svou bezcitností. Po vypuknutí tyfové epidemie vystřídal Janovského v zimě 1943 dosavadní velitel tábora v Hodoníně u Kunštátu Štefan Blahynka.

Podle ustanovení táborového řádu, vydaného úřadem generálního velitele protektorátní neuniformované policie pro oba protektorátní tábory, bylo povinností vězňů pracovat. Jejich pracovní doba byla stanovena na 10 hodin denně. Pracovali především na stavbě silnice na trase Plzeň–Ostrava, dále na odklizení lesních polomů a v zemědělství. Na práci v těchto dislokovaných místech si je místní podnikatelé, jako levnou pracovní sílu, objednávali u velitelství tábora.

Stravu dostávali vězni formou snídaně, oběda a večeře, avšak jen v nejnutnějším množství. Dávky jídla byly dočasně zvýšeny před transportem do koncentračního tábora. Zoufalé ubytovací, stravovací a hygienické podmínky vedly k časté a chronické nemocnosti. Například na začátku prosince 1942 nebyl v Letech

Verschickung 1a / 1. Provoz 1a

Der Verschickungsbefehl des Reichsausschusses für die Umsiedlung der deutschen Volksangehörigen in die Ostgebiete ist vom 1.1.1942 in das Reichsministerium des Innern eingebracht.

Nr.	Name und Geburtsdatum	Abfahrtsdatum	Abfahrtsort	Bestimmung
1. 108	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
2. 109	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
3. 110	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
4. 111	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
5. 112	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
6. 113	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
7. 114	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
8. 115	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
9. 116	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
10. 117	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
11. 118	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
12. 119	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
13. 120	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
14. 121	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
15. 122	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
16. 123	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
17. 124	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
18. 125	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
19. 126	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
20. 127	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
21. 128	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
22. 129	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
23. 130	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
24. 131	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
25. 132	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
26. 133	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
27. 134	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
28. 135	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
29. 136	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
30. 137	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
31. 138	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
32. 139	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
33. 140	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
34. 141	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
35. 142	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
36. 143	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
37. 144	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
38. 145	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
39. 146	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
40. 147	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
41. 148	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
42. 149	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
43. 150	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
44. 151	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
45. 152	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
46. 153	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
47. 154	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
48. 155	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
49. 156	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
50. 157	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
51. 158	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
52. 159	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
53. 160	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
54. 161	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
55. 162	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
56. 163	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
57. 164	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
58. 165	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
59. 166	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
60. 167	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
61. 168	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
62. 169	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
63. 170	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
64. 171	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
65. 172	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
66. 173	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
67. 174	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
68. 175	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
69. 176	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
70. 177	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
71. 178	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
72. 179	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
73. 180	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
74. 181	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
75. 182	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
76. 183	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
77. 184	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
78. 185	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
79. 186	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
80. 187	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
81. 188	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
82. 189	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
83. 190	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
84. 191	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
85. 192	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
86. 193	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
87. 194	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
88. 195	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
89. 196	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
90. 197	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
91. 198	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
92. 199	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
93. 200	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
94. 201	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
95. 202	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
96. 203	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
97. 204	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
98. 205	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
99. 206	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport
100. 207	Janek, Josef	11.11.1904	Leititz	Transport

50 Část seznamu vězeňkyň, které byly 2. 12. 1942 transportovány z Letů do tábora Auschwitz I

prakticky žádný vězeň schopen práce. Z třiceti zde narozených dětí nepřežilo ani jediné. Vyvrcholením této katastrofální situace pak byla tyfová epidemie, jež propukla na přelomu let 1942 a 1943.

Celkem prošlo internací v tomto táboře 1 309 osob, z nichž 327 zde zahynulo. Další čtvrtina vězňů byla propuštěna nebo uprchla. Ostatní vězňové byli transportováni do koncentračního tábora v Osvětimi.

Z Letů byly vypraveny celkem dva hromadné transporty. Jako první odjel 2. prosince 1942 transport tak zvaných asociálů v počtu 16 mužů a 78 žen do koncentračního tábora Auschwitz I. Druhý transport, jehož cílem byl tentokrát tábor Auschwitz II – Birkenau, znamenal ve skutečnosti likvidaci tábora; celkem s ním odjelo 417 vězňů. Zatímco první transport se uskutečnil ještě na základě výnosu o preventivním potírání zločinnosti, druhý již reagoval na Himmlerův výnos z 16. prosince 1942, jímž říšský vůdce SS a policie nařizoval transport všech Romů do koncentračního tábora Auschwitz II – Birkenau. Zbývajících 198 vězňů bylo z Letů u Písku přemístěno do cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu nebo do sběrných táborů v pražské a pardubické donucovací pracovně. Jen malá část jich byla propuštěna na svobodu.

51 Kárný a později cikánský tábor v Hodoníně u Kunštátu

Cikánský tábor v Hodoníně u Kunštátu sloužil jako místo nucené koncentrace moravských Romů. Podobně jako v Letech u Písku sem nacisté začátkem srpna nahnali mnohočetné romské rodiny. Počet internovaných opět značně převyšoval kapacitu tábora, čítající asi 800 osob. Ubytovací, stravovací i hygienické podmínky byly podobně katastrofální jako v Letech, stejný byl též táborový řád.

Také v tomto táboře tvořili dozorčí personál protektorátní četníci. V jejich čele stál již zmíněný Štefan Blahynka, který v zimě 1943 odešel do tábora v Letech, aby zde pomohl odstranit následky tyfové epidemie a zajistil tak podmínky pro transport vězňů do koncentračního tábora. Po splnění tohoto úkolu se na jaře 1943 vrátil zpět a zůstal velitelem hodonínského tábora až do jeho likvidace.

Táborem prošlo zhruba 1 375 osob. Následkem nemoci, především v době tyfové epidemie, a špatných životních podmínek jich zde 207 zahynulo. Po

52 Nemocné děti v karanténě hodonínského tábora

dobu epidemie platila v obou táborech přísná karanténa, počínaje 17. únorem 1943 byly tábory v Letech a Hodoníně zcela izolovány od okolního světa. V případě pokusů o útěk měly stráže nařízeno střílet bez výstrahy.

Také z hodonínského tábora odjely dva hromadné transporty. Nejprve byl 7. prosince 1942 sestaven transport „asociálů“ v počtu 46 mužů a 29 žen. V intencích výnosu o preventivním potírání zločinnosti byl jeho cílem koncentrační tábor Auschwitz I. Druhý hromadný transport vyjel 21. srpna 1943. Konečnou stanicí všech 749 vězňů byla tentokrát Auschwitz II – Birkenau.

Po vypravení tohoto transportu zůstala v táboře skupina 62 vězňů. Jedna neromská rodina z Olešnice adoptovala osmiletou vězeňkyni a uchránila ji tak před dalšími útrapami. Jen nevelká část zbývajících vězňů se dočkala propuštění; ostatní byli v zimě 1944 rovněž převezeni do koncentračního tábora.

Himmlerův výnos o transportech do Osvětimi

Závěrečnou fázi genocidy předznamenal výnos říšského vůdce SS a policie z 16. prosince 1942. Himmler

nařizoval internovat všechny „Cikány, cikánské mišence a neněmecké příslušníky romských skupin balkánského původu“ v koncentračním táboře Auschwitz II – Birkenau. Internace se neměla vztahovat na „čistokrevné“ Sinty (německé Romy) a dále na Romy, kteří byli sezdáni s plnoprávními příslušníky německého národa nebo měli stálé zaměstnání a žili usazeně. Romové žijící na svobodě se však měli podrobit sterilizaci.

Na Himmlerův výnos navázaly dne 29. ledna 1943 prováděcí předpisy, které formou spěšného dopisu rozeslal z Berlína Hlavní úřad říšské bezpečnosti (RSHA). Nařízení o deportacích se týkalo území Velkoněmecké říše, protektorátu, Belgie, Holandska a Lucemburska.

Majetek uvězněných Romů byl na základě zákona o nakládání s majetkem nepřátel národa a státu ze dne 14. července 1933 konfiskován podobně jako v případě dalších skupin a jednotlivců pronásledovaných nacisty. K rozšíření působnosti nařízení o nepřátelském majetku došlo rozhodnutím říšského ministerstva vnitra z 26. ledna 1943, tedy tři dny před vydáním prováděcích směrnic RSHA k deportaci Romů do koncentračního tábora Auschwitz II – Birkenau.

Generální velitelství neuniformované protektorátní policie popsalo způsob nakládání s majetkem osob

53 Prováděcí nařízení k Himmlerovu výnosu o internaci Romů v koncentračním táboře Auschwitz II – Birkenau, leden 1943

deportovaných do koncentračního tábora Auschwitz II – Birkenau v dopise z 21. června 1943. Podle nařízení o potírání cikánského zlořádu ze dne 10. července 1942 měl být majetek deportovaných prodán ve veřejných dražbách obcemi, v jejichž katastru se nacházel. Výnosy z dražeb se ukládaly u příslušných soudů. Veškerý majetek deportovaných propadal ve prospěch říše.

Transporty protektorátních Romů můžeme rozdělit na dvě etapy. **Nejprve byli odvezeni Romové žijící na svobodě a poté vězni cikánských táborů.** Podle původního záměru mělo být pořadí transportů zřejmě opačné. Epidemie tyfu, která vypukla v obou táborech, vedla k přehodnocení tohoto plánu. Jako první tak odjížděli z protektorátu Romové žijící dosud na svobodě, tedy ti, kteří byli při soupisu na počátku srpna 1942 propuštěni s policejní výstrahou, že se nesmějí bez povolení vzdálit z místa svého pobytu. **První transporty s protektorátními Romy vyjely v březnu 1943, poslední na počátku roku 1944.**

Pokyn k sestavování transportů vydávala německá kriminální policie. Jejich vypravení zajišťovala protektorátní kriminální policie a četnictvo. Ve větších městech se železničním spojením byli po několik dnů shromažďováni romští muži, ženy a děti. Jedinci světlejší pleti měli naději, že budou z transportu vyjmuti, pakliže s tím vyslovila souhlas německá kriminální policie. Mnozí však této možnosti nevyužili a žádali, aby byli odvezeni se svými rodinami.

Po sestavení transportu následovala cesta v nákladních vagónech bez jídla a pití k branám koncentračního tábora Auschwitz II – Birkenau. Až do Ostravy jeli s transporty protektorátní četníci. Na hranicích je vystřídala německá policie, která doprovodila vlaky až do Osvětimi.

Zatímco v Čechách se transporty uskutečnily v průběhu jara 1943, na Moravě byla situace odlišná. V dubnu 1943 upozornila německá kriminální policie brněnské kriminální ředitelství, že na svobodě bylo ponecháno příliš mnoho osob. Po přezkoumání celé záležitosti se většina těchto Romů ocitla na seznamech následujících transportů.

Poté následovaly deportace z cikánských táborů: 7. května 1943 z Letů u Písku a o tři měsíce později, 22. srpna 1943, z Hodonína u Kunštátu. Na začátku roku 1944 zůstala na svobodě již jen malá skupina

osob, propuštěných se svolením kriminální policie z míst sestavování romských transportů, celkem asi 200 lidí. Do budoucna se uvažovalo o jejich nucené sterilizaci, podobně jako v Německu. Do jejich osudu v některých případech významně zasáhly orgány místní samosprávy. Příkladem může být obec Hrubá Vrbka, jejíž zastupitelé a kolaborantský spolek Národopisná Morava se zastali rodiny Kubíků a zachránily ji tak před odvezením do koncentračního tábora.

Můžeme shrnout, že genocida protektorátních Romů proběhla ve dvou etapách. Do roku 1942 jednotlivá opatření, jako byl zákaz kočování, policejní dohled nebo založení pracovních táborů, navazovala na legislativu první a druhé republiky a v podstatě byla v souladu s převažujícím veřejným míněním. Ve druhé fázi, od roku 1942, již protiromská opatření kopírovala říšskoněmecké, otevřeně rasistické normy a postupy.

Z okupovaného pohraničí odjel jeden větší transport 19. března 1943, další Romové z tohoto území byli deportováni společně s německými a rakouskými Romy. **Celkem tak bylo z českých zemí do koncentračního tábora Auschwitz I a II odvezeno přes 5 500 Romů. Po válce se podle dostupných údajů vrátilo necelých 600 lidí vězněných pro svůj údajný cikánský původ, tedy přibližně 10 % z celkového počtu osob označených na území protektorátu za Cikány a cikánské míšence.** Poválečná romská populace v Čechách a na Moravě čítala přibližně jen 800 osob.

Literatura

- DLUGOBORSKI, W. (Ed.), Sinti und Roma im KL Auschwitz-Birkenau 1943–1944. Vor dem Hintergrund ihrer Verfolgung unter der Naziherrschaft, Oświęcim 1998.
- HORVÁTHOVÁ, J. (Ed.), Ma bisteren – nezapomeňme. Historie cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu, Praha 1997.
- KENRICK, D., PUXON, G., Cikáni pod hákovým křížem, Olomouc 2000.
- KLADIVOVÁ, V., Konečná stanice Auschwitz-Birkenau, Olomouc 1994.
- NEČAS, C., Andr'oda taboris. Tragédie protektorátních cikánských táborů v Letech a v Hodoníně, Brno 1995.
- NEČAS, C., Českoslovenští Romové v letech 1938–1945, Brno 1994.
- Téma: Holocaust. Informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách, Praha 2000.

KAPITOLA 7

ČEŠI V PROTEKTORÁTU

Pronásledování českého obyvatelstva v protektorátu Čechy a Morava se ve srovnání s okupačními systémy v jiných evropských zemích pod německou vládou vyznačovalo některými osobitými rysy. Okupanti na jedné straně krutě potlačovali jakékoliv pokusy o aktivní odpor, na druhé straně se snažili české obyvatelstvo využít jako levnou pracovní sílu. V souladu s touto taktikou používali jak cílené, tak plošné metody útlaku. **Cílená perzekuce se zaměřovala na aktivní odpůrce okupace, kteří se zapojili do odbojového hnutí. Plošná perzekuce v řadě případů postihla i naprosto nevinné lidi. Jejím smyslem bylo zastrašit široké vrstvy obyvatelstva a zlomit jejich vůli k aktivní i pasivní rezistenci.**

Plány řešení „české otázky“ v protektorátu

Perzekuci českého obyvatelstva v době druhé světové války je třeba vnímat v kontextu teoretických plánů nacistů na „konečné řešení české otázky“. Tyto plány byly zpracovávány již od roku 1937, tedy dávno před Hitlerovou agresí proti Československu. Po zřízení protektorátu dávali nacističtí vrcholní představitelé najevo, že si do budoucna představují české země jako oblast obývanou výhradně německým živlem. Realizace těchto plánů podléhala přísnému utajení. Počítalo se s germanizací českého prostoru, jednotliví pohlaváři se však neshodovali, jakými metodami má být uskutečněna. V říjnu 1940 nakonec Adolf Hitler schválil návrh K. H. Franka, vycházející ze směrnic Rasově-politického úřadu → NSDAP, podle něhož měla být část „rasově vhodných“ Čechů germanizována, zatímco rasově nevhodné příslušníky českého národa čekalo vysídlení. Aktivní odpůrci německé nadvlády a příslušníci inteligence měli být za pomoci „zvláštního zacházení“ (Sonderbehandlung) fyzicky zlikvidováni. Finální fázi těchto plánů nacisté odložili na období míru, neboť potřebovali protektorátní průmysl včetně jeho lidského potenciálu pro svoji válečnou výrobu. Na uskutečňování germanizačních plánů pracoval po svém příjezdu do Prahy i Heydrich. Svým spolupracovníkům zdůrazňoval, že je třeba zacházet během války s českým národem velmi opatrně, aby nevytušil skutečné záměry okupační moci. Heydrich počítal s tím, že by se mohlo podařit germanizovat 40 až 60 procent českého obyvatelstva, zbývajících Češi by

byli transportováni do východních oblastí. Realizaci těchto záměrů měl napomoci výzkum českého národa na základě rasových zásad nacionálního socialismu, který se rozběhl na jaře 1942 pod rouškou preventivního boje proti tuberkulóze. S vývojem válečných událostí přestalo být později další plánování „konečného řešení české otázky“ aktuální.

Na počátku okupace

První rozsáhlá represivní akce se uskutečnila hned v počátečních hodinách okupace. Podobně jako o rok dříve v Rakousku se nacisté rozhodli zatknout osoby, které považovali za potenciální podněcovatele nepokojů. Údaje o nich již několik měsíců shromažďovali do speciální kartotéky. Cílem preventivní zatýkácké akce, jež dostala krycí označení Gitter (Mříže), bylo internovat německé emigranty, Židy a aktivní české antifašisty, především komunisty. Gestapo si tak například 15. března přijelo také pro Karla Čapka, o němž

VYHLÁŠKA

K vyhlášce o zákeřné vraždě na Pol. Hw. Kniesl-ovi ze dne 8. června 1939 se dodává:

1. V době od 20 do 5 hodiny pohybují se po veřejných ulicích a náměstích jest dovoleno pouze osobám, které jsou prokazatelně na cestě z práce neb do práce.
2. Pro udání pachatelů a jejich pomocníků se vyplácí odměna

10.000 RM – 100.000 K

3. Lhůta pro udání pachatelů a jejich pomocníků z vyhlášky ze dne 8. června 1939 se prodlužuje o 24 hodin, t. j. do 10. června 1939 do 20 hodin.
4. Neudá-li někdo pachatele, ačkoliv jednoho z nich zná, bude zastřelen.
5. Obcím policejního obvodu kladenského se ukládá, jako prozatímní odvěta pokuta RM 50.000 . 500.000 korun, která bude ihned splatná a vyhnutelná až bude rozdělena podle klíče, který sám určím.

V Kladně dne 9. června 1939. Der Oberlandrat. Dr. Meusel.

54 Vyhláška kladenského oberlandráta o odvetných opatřeních v souvislosti s vraždou německého policisty, červen 1939

nevědělo, že je již mrtev. V protektorátu dosud nebyl plně rozvinut německý okupační aparát, proto se zatýkání účastnily i české policejní orgány, které zejména v posledních měsících sledovaly činnost komunistů přecházejících do ilegality. **Akce Gitter probíhala až do května 1939. Uvězněno bylo zhruba 6 000 lidí, z toho 3 500 české národnosti.** Většina zatčených se však v následujících měsících vrátila z vězení domů; přibližně 1 500 osob, jako například známá komunistická novinářka a pražská zastupitelka Jožka Jabůrková, bylo transportováno do koncentračních táborů.

Vedle cílené perzekuce při akci Gitter začali okupanti záhy uplatňovat i perzekuci plošnou. Nazývali tato opatření odvetná a směřovali je proti nevinným lidem v případech, že nemohli dopadnout skutečné pachatele. Tak tomu bylo kupříkladu v dubnu 1939 v Plzni, kde gestapo marně pátralo po původci „kyselínových atentátů“ na uniformy důstojníků německé armády. Odvetou za tento spíše úsměvný čin bylo zatčení 100 plzeňských občanů. Podobná situace nastala o dva měsíce později v Kladně poté, co zde bylo nalezeno tělo zavražděného německého policisty. Zatčeno a uvězněno bylo 111 lidí včetně kladenského starosty a členů městského zastupitelstva. Když však byl dva dny nato zavražděn v Náchodě český strážník, stihl trest pouze přímé viníky – dva opilé německé policisty. V březnu 1940 bylo uvězněno 150 obyvatel Domažlic v souvislosti s aktivitou mládežnického odbojového pracovníka Jana Smudka. Ten se při zatčení bránil střelnou zbraní, postřelil jednoho úředníka gestapa a později ještě na útěku zastřelil dva příslušníky německé finanční stráže. Výběr rukojmích za Smudkův čin byl veskrze náhodný – policie zatkla kupříkladu lidi, kteří se právě vraceli z biografu. Rukojmí byli posléze deportováni do koncentračního tábora Flossenbürg, kde někteří z nich zůstali až do konce války.

Po napadení Polska 1. září 1939 očekávali okupanti zvýšenou aktivitu českého odboje. Snažili se ji proto omezit uvězněním lidí, u nichž předpokládali odpor vůči nacistické ideologii. Vytipované jedince gestapo zařadilo do speciální kartotéky a ihned po vypuknutí války je uvěznilo. **Zatýkání, odehrávající se tentokrát již plně v režii německých bezpečnostních složek, neslo krycí označení Albrecht I a postihlo úhrnem asi 2 000 Čechů.** Z valné části šlo o významné osobnosti českého politického a kulturního života. Uvězněn byl známý žurnalista Ferdinand Peroutka nebo kubistický malíř Emil Filla. Zhruba 150 zatčených se po několika týdnech vrátilo na svobodu, jako například dlouholetý předseda sociálně demokratické strany Antonín Hampl nebo představitelka ženského hnutí Františka Plamínková, ostatní čekal transport do koncentračních táborů Buchenwald a Dachau.

Měli tam sice statut rukojmích, tedy jakýchsi čestných vězňů, v průběhu války se však jejich postavení zhoršovalo a řada z nich, jako například malíř a spisovatel Josef Čapek, věznění nepřežila.

Listopadové události 1939

Masové vyjádření nespokojenosti českého obyvatelstva nepřišlo v září 1939, ale až o měsíc později – 28. října 1939. Ve výroční den vzniku Československé republiky, který protektorátní vláda vyhlásila dnem pracovním, se ve středu Prahy shromáždily desetitisíce českých mužů a žen, aby vyjádřili svůj nesouhlas s okupací. Česká policie proti nim zasahovala dosti váhavě, a do ulic proto nastoupily jednotky → SS. Došlo ke střelbě do lidí, které padl za obět jeden dělník, a smrtelné zranění utrpěl student Jan Opletal. V průběhu demonstrace bylo zatčeno 400 převážně mladých lidí. V menším rozsahu se 28. října demonstrovalo také v řadě dalších českých měst.

Okupanty mohutnost protestů zaskočila, což se odrazilo v síle jejich protiúderu. Jako záminku použili demonstraci studentů při pohřbu Jana Opletala 15. listopadu. Na příkaz samotného Hitlera bylo rozhodnuto o rozsáhlém odvetném opatření. V noci z 16. na 17. listopadu 1939 přepadly německé policejní jednotky šest vysokoškolských kolejí v Praze a dva studentské domy v Brně. V Praze byli zadrženi studenti svezeni do ruzyňských kasáren, odkud byli propuštěni cizí státní příslušníci včetně Slováků a studenti mladší 20 let. Zbylých **1 200 studentů bylo deportováno do koncentračního tábora Sachsenhausen-Oranienburg,** aniž se zkoumal jejich skutečný podíl na nepokojích. Mezi uvězněnými se tak paradoxně ocitli také sympatizanti fašistického hnutí.

Devět studentských funkcionářů bylo v ranních hodinách 17. listopadu zastřeleno v jízdnárně ruzyňských kasáren – opět bez vyšetření jejich podílu na protiněmeckých demonstracích. Někteří z popravených ve skutečnosti zastávali vůči okupačnímu režimu velmi loajální postoje: Josef Matoušek, vysokoškolský pedagog a historik, byl například místopředsedou aktivistického Českého svazu pro spolupráci s Němci, jiný zastřelený funkcionář, Jan Černý, byl dokonce stoupencem fašistické organizace Vlajka. Zastřelením lidí, jejichž vztah k protektorátnímu zřízení nebyl zcela odmítavý, chtěli nacisté vyvolat v české společnosti atmosféru strachu. Ani člověk, který byl k → třetí říši loajální, si tak nemohl být jist životem. Represe proti českým studentům využili někteří lidé k aktům osobní msty. Dne 18. 11. 1939 byli popraveni tři Češi – dva z nich pracovali jako policisté –, kteří se den předtím

zapletli do hádky s jedním pražským Němcem, jenž měl osobní kontakty na vysoké nacistické úředníky.

Za české studenty zatčené při akci 17. listopad brzy intervenovali představitelé protektorátní správy, prezident Emil Hácha i ministerský předseda Alois Eliáš. Menší část rukojmích se vrátila domů již na sklonku roku 1939, další studenti se dočkali propuštění v dubnu, v srpnu a v prosinci 1940. Bylo to v souvislosti s politickými kroky protektorátních činitelů, respektive s jejich ústupky vůči okupantům. Postupné propouštění zatčených studentů pokračovalo také v průběhu let 1941–1942, poslední z nich se vrátili domů v březnu 1943. Přímo v koncentračním táboře zahynulo asi 20 českých studentů, další úmrtí ale následovala po propuštění v důsledku prožitých útrap.

Potlačení první vlny odboje

Na přelomu let 1939/1940 podnikly německé bezpečnostní složky první zásadní průlom do struktur českého komunistického i nekomunistického odboje a zatkly stovky osob podezřelých z protinacistické činnosti. Tito lidé byli uvězněni v policejních věznicích gestapa – v Praze to bylo na Pankráci a na Karlově náměstí, v Brně na Špilberku a později v Kounicových a Sušilových kolejích a v dalších objektech. Od

55 Skupina dozorců z terezínské Malé pevnosti

června 1940 sloužila jako policejní věznice gestapa též Malá pevnost v Terezíně. Ačkoliv zákony třetí říše fyzické násilí při výsleších zakazovaly a jen ve výjimečných případech dovolávaly „pouhých“ 25 ran holí, byli odbojoví pracovníci vyslýcháni velice brutálně. V Praze k tomu docházelo ve vlastním sídle gestapa v Petschkově paláci. Vězni byli často surově biti a týráni, mimo jiné vrážením ostrých předmětů pod nehty. Není proto divu, že někteří tváří v tvář vyšetřovacím metodám gestapa volili raději dobrovolnou smrt. Svůj život skokem z okna Petschkova paláce ukončil například vynikající zpravodajský důstojník pplk. Tomáš Houška, v Pardubicích obdobným způsobem zahynul motocyklový závodník František Hladěna.

Takřka po celou válku se okupanti snažili zachovat zdání, že jejich režim funguje na právním podkladě. Proto i proces trestání českých odbojových pracovníků vykazoval rysy nezávislého soudního řízení. Češi obvinění z těžkých deliktů proti Německé říši byli souzeni Lidovým soudním dvorem (viz Úvod) v Berlíně. Po vyšetření odbojové činnosti zatčeného předalo gestapo jeho dokumentaci státnímu návladnímu německého Lidového soudního dvora, který vypracoval žalobu. Obžalovaný byl také zpravidla odeslán do místa, kde se měl jeho případ projednávat – podmínky v říšskoněmeckých věznicích byly paradoxně únosnější než ve věznicích na území protektorátu. V obžalobách proti Čechům najdeme často výrazy jako „zapřisáhlí šovinisté“ nebo „zavilí nepřátelé Německa“. Před nacistickým soudem měli Češi možnost se hájit (jejich obhájcem mohl být pouze německý advokát). Přesto bývalo soudní jednání pouhou fraškou, jako svědci zde povětšinou vystupovali pracovníci gestapa. Řada Čechů se před nacistickými soudy chovala velice statečně a ke své odbojové činnosti se hrdě hlásila. Odbojová pracovnice Irena Bernášková kupříkladu strhla většinu odbojové práce svých rodinných příslušníků i blízkých přátel na sebe a stala se tak první Českou odsouzenou k smrti a popravenou v Berlíně.

Odsouzení k smrti nasadila stráž ještě v soudní síni na ruce i nohy pouta. Ta mu byla sejmuta až v den popravy – což bylo většinou po uplynutí více než 100 dní. Popravy českých vlastenců se konaly na popravištích v Berlíně, Vratislavi, Drážďanech, ale též ve Vídni; oficiálním popravním nástrojem byla gilotina. **Nejvíce Čechů bylo popraveno v berlínské věznici Plötzensee – život tam položilo celkem 677 osob české národnosti, což bylo nejvíce ze všech národů porobených Němci.** V Plötzensee byl popraven například komunistický novinář Julius Fučík nebo významný architekt Vladimír Grégr. Zahynula tam také řada vysokých důstojníků československé armády v čele s ve-

litelem vojenské odbojové skupiny Obrana národa, divizním generálem Bedřichem Homolou.

Docházelo též k případům, že berlínský Lidový soudní dvůr českého odbojáře osvobodil nebo odsoudil k nízkému trestu, který si dotyčný odpykal již ve vyšetřovací vazbě. Zřídka to však pro něho znamenalo propuštění na svobodu. Na tyto lidi byla často uvalena „ochranná vazba“ a čekal je transport do koncentračních táborů. Takový osud stihl evangelického teologa Jaroslava Šimsu, který, ač soudem osvobozen, zemřel v únoru 1945 v koncentračním táboře Dachau.

První a druhé stanné právo

Přes zásahy proti českému odboji se protiněmecká aktivita v protektorátu stupňovala. Pokračovala i perzekuce potenciálních odpůrců. V květnu 1941 zatkli nacisté **60 funkcionářů sociálně demokratické strany** v čele s dlouholetým předsedou Hamplem, který záhy ve vězení zemřel. Zejména po napadení SSSR v červnu 1941 výrazně vzrostl počet sabotážních činů a zvýšil se výskyt ilegálního tisku. V souvislosti se zhoršením zásobovací situace v létě 1941 pak propukly v některých protektorátních závodech dělnické stávky. Okupanti na tuto situaci reagovali **trestnými opatřeními** – v revolujících závodech zatýkali osoby, které vedli ve svých kartotékách jako odpůrce nacismu, třebaže ti lidé mnohdy neměli s dělnickými nepokoji nic společného. Po stávce 2 000 dělníků v pražské továrně Walter v září 1941 bylo zatčeno 300 lidí, další zatýkání následovala v Pardubicích a na Kladně. Na Náchodsku bylo odvezeno za zapálení skladiště pohonných hmot odvezeno 100 místních občanů do koncentračních táborů.

27. září 1941 byl jmenován zastupujícím říšským protektorem šéf Hlavního úřadu říšské bezpečnosti Reinhard Heydrich. Vystřídání dosavadního protektora Konstantina von Neuratha bylo motivováno jednak rostoucí činností českého odboje, ale i snahou o „konečné řešení židovské otázky“ v protektorátu. Heydrich po svém příjezdu do Prahy vyhlásil výjimečný stav. V Praze a Brně nechal zřídit stanné soudy, které měly posuzovat vinu zadržených českých odbojářů. Stanné soudy sestávaly především ze samotných úředníků gestapa a mohly vynášet pouze tři druhy rozsudků – smrt, osvobození, nebo předání gestapu, tedy vlastně transport do koncentračního tábora. Ačkoliv podle německého práva měly soudy posuzovat činy spáchané až po vyhlášení stanného práva, drtivá většina odsouzených byla ve vazbě již před Heydrichovým příchodem, a správně tedy vůbec neměla být souzena. Za prvního stanného práva uplatňovali nacisté víceméně cílenou perzekuci – souzené osoby se

různým způsobem podílely na boji proti okupačnímu režimu nebo porušovaly jeho hospodářské zákony. Rozsudky však byly velice tvrdé a nejvyšší trest postihl i osoby, kterým by Lidový soudní dvůr za stejné činy vyměřil mnohem nižší sazby. Hned v prvních dnech stanného práva vyslechl rozsudek smrti šest československých generálů; jako první z nich byl zastřelen 70letý armádní generál Josef Bílý. Popraveno bylo také několik lidí za hospodářské delikty – tresty smrti byly v těchto případech nepřiměřeně vysoké a měly působit odstrašujícím příkladem proti rozmáhání se černého trhu s potravinami. **Do zrušení stanného práva 20. ledna 1942 bylo odsouzeno k smrti celkem 486 osob, dalších téměř 2 500 lidí bylo uvězněno v koncentračních táborech.** V Praze se exekuce konaly v ruzyňských kasárnách, v Brně byli Češi popravováni v areálu Kounicových kolejí. Nacisté rozdělovali odsouzené i podle způsobu usmrcení – zatímco politické protivníky popravovali zastřelením, hospodářské delikventy a osoby židovského původu oběšením.

Několik hodin po příjezdu Heydricha do Prahy byl zatčen předseda protektorátní vlády Alois Eliáš. Pro větší efekt nařídil Heydrich zkrátit soudní řízení na minimum. Již čtyři dny po svém zatčení byl Eliáš odsouzen zvláštním senátem Lidového soudního dvora v Praze k trestu smrti. Vykonání rozsudku bylo odloženo a k jeho realizaci došlo až několik měsíců poté, za druhého stanného práva. Eliáš se tak stal jediným popraveným ministerským předsedou v okupované Evropě.

Několik dní po nástupu Heydricha do úřadu se uskutečnila plošná represivní operace proti příslušníkům tělovýchovné organizace Sokol. **Po celém území protektorátu bylo 8. října 1941 při Akci Sokol zatčeno asi 1 500 funkcionářů i prostých Sokolů,** u nichž gestapo předpokládalo zapojení do odbojové činnosti. Sám Heydrich označil tento spolek za „organizační

56 Pamětní poštovní známka s motivem Heydrichovy posmrtné masky

aparát odbojového hnutí“. Na většinu zatčených byla uvalena „ochranná vazba“ a byli transportováni do koncentračních táborů.

Po atentátu na Heydricha přikročili nacisté k dalším plošným represivním opatřením. Hitler, rozzuřen útokem na svého oblíbence, údajně požadoval smrt 10 000 Čechů, ale od svého záměru posléze ustoupil. Znovu bylo vyhlášeno stanné právo, s tím rozdílem, že soudní jednání se tentokrát prakticky nekonala. Předšedové soudů pouze potvrzovali gestapem navržené rozsudky smrti, venkovní služebny gestapa tak činily dokonce formou dálnopisů – soudci tedy „souzené“ v řadě případů ani neviděli. Exekuce, nyní výhradně zastřelením, se konaly na střelnici v Praze-Kobylisích a na řadě dalších míst – v Brně, Pardubicích, Klatovech, Plzni, Kladně a Mladé Boleslavi. **Celkově bylo do odvolání stanného práva 3. 7. 1942 v protektorátu popraveno 1 585 lidí, z toho 231 žen.**

Oficiálním zdůvodněním trestu smrti byla větší podpora a schvalování atentátu, ve skutečnosti však šlo o cílený zásah proti českému odboji a inteligenci. Před hlavními popravčí čtyři tak zemřel kromě jiných významných osobností českého veřejného života také spisovatel Vladislav Vančura. O jeho odbojové činnosti nemělo gestapo příliš mnoho zpráv – byl ve vazbě vyslýchán „pouze“ jedenkrát. Vančurova smrt měla zasáhnout především české umělce, aby se v obavě o život nezdřáhali vyjadřovat loajalitu nacistické třetí říši. Jména lidí odsouzených stannými soudy oznamoval v českých městech pouliční rozhlas a vyhlášky se jmennými seznamy zastřelených lemovaly ulice. Okupantům se tak podařilo vyvolat ve společnosti atmosféru strachu.

Nejbrutálnější podoby nabyla plošná represe v Lidicích u Kladna. Jméno této vesnice zmínil státní ta-

jemník K. H. Frank během svého jednání s Hitlerem 9. 6. 1942, neboť neměl žádné konkrétní informace o atentátnících na Heydricha. Na zprávu o stopách vedoucích do Lidic reagoval Hitler příkazem srovnat tuto vesnici se zemí, zastřelit všechny její mužské obyvatele, ženy umístit do koncentračního tábora a děti poslat na převýchovu do německých rodin. Rozkaz byl splněn druhého dne dopoledne, kdy se na zahradě jednoho lidického statku konala **hromadná poprava 173 místních mužů. Téměř 200 lidických žen bylo deportováno do koncentračního tábora Ravensbrück** a vesnice lehla popelem. Nejhuře se však okupanti zachovali k nejnevinnějším obyvatelům obce – **82 dětí ve věku od 1 roku do 16 let zavraždili plynem ve vyhlazovacím táboře Chełmno**, neboť je shledali rasově méněcennými a neschopnými poněmčení. Jako záminka celé akce posloužila vysílačka nalezená v lidickém mlýně, kterou tam s největší pravděpodobností podvrhlo samotné gestapo. Vedle německých bezpečnostních složek se operace v Lidicích zúčastnila i jednotka českého četnictva. Jejím úkolem bylo hermeticky uzavřít celou oblast řetězcem hlídek; na vlastních násilnostech se tudíž nepodílela.

Dva týdny po vyhlazení Lidic stihl podobný osud i osadu Ležáky na Chrudimsku, jejíž obyvatelé poskytovali pomoc československým parašutistům. Nacisté popravili všech 34 dospělých osob včetně žen, ačkoliv o ukrývaných odbojářích vědělo ve skutečnosti jen několik lidí. Podobný osud měl potkat i další vesnice, jejichž obyvatelé tím či oním způsobem podporovali výsadkáře z Anglie. Od odvetných opatření vůči jihočeským Bernarticím nebo jihomoravským Žďanicím Němci nakonec upustili. Ušetřeni naopak nezůstali rodinní příslušníci parašutistů – v říjnu 1942 byli popraveni v koncentračním táboře Mauthausen

57 Seznam popravených na základě rozsudku stanného soudu v Praze 3. června 1942

58 Poslední společná fotografie I. třídy lidických dětí spolu s řídícím učitelem Ladislavem Šimandlem. Z patnácti dětí na snímku, které byly zavlčeny do Německa, se po válce vrátily domů pouze tři

59 Vypálené Lidice předtím, než vojáci srovnali trosky domů se zemí

60 Obec Ležáky krátce po svém zničení

spolu s dalšími odbojovými pracovníky, kteří byli po většinou zapojeni do příprav atentátu na Heydricha. Celkem šlo přibližně o 260 lidí a jejich usmrcení bylo největší masovou popravou v dějinách tohoto tábora. **Počet všech obětí heydrichiády se odhaduje na více než 2 000 osob.** V téže době bylo transportováno do vyhlazovacích táborů též 3 000 protektorátních Židů, tato akce však neměla přímou souvislost s Heydrichovou smrtí – byla naplánována již před atentátem.

Okupační politika v letech 1943–1945

Po odeznění krvavých represí na podzim 1942 prosadil K. H. Frank u Hitlera z taktických důvodů zmírnění dosavadního tvrdého kursu. V zájmu klidu ve vojensky důležité české kotlině bylo rozhodnuto upustit od plošných represí a zaměřit se spíše na postih konkrétních, s odbojovou činností spjatých osob. V únoru 1943 tak bylo ve zvláštním internačním táboře ve Svatobořicích u Kyjova uvězněno na 1 200 lidí, jejichž rodinní příslušníci se podle údajů gestapa zdržovali v zahraničí a aktivně se účastnili boje proti Němcům. V téže době dal Frank v jednom ze svých projevů najevo, že napříště budou velice přísně a exemplárně trestáni ti, kdo se zapojí do odboje, zatímco „řádní“ občané se nemají čeho obávat. V dubnu 1943 bylo také

61 Popraviště v pankrácké věznici

SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt
Auftraggeber: SS - Konzentrationslager
Datum: 17. Dezember 1944.
Z: 1/3 44. r 14 b 34/0. Ww.
Befehl: 10.12.44
Befehl: 10.12.44

Geheim

Betrifft: Protektoratskäftlinge in den Konzentrationslagern.
Befehl: Ihr Schreiben St.N. 564/44 vom 25.12.44.
Sachlage: = / =
An den
Herrn Staatsminister für Binnen u. Mären
H-Georggruppenführer und General
der Polizei F r a n k
F r a n k
Georggruppenführer!

Einzelbehold: Ich Ihnen wieder den Bericht über die in den Konzentrationslagern inhaftierten Protektoratskäftlinge vom Monat Dezember 1944. Die Gesamtstärke beträgt nach dem Stande vom 31.12.44 11 576 Protektoratskäftlinge, davon sind 134 Männer und 1 442 Frauen. Sie verteilen sich wie nachstehend aufgeführt:

Konzentrationslager	Geplant	St. 1.1.44	St. 31.12.44	St. 31.12.44	St. 31.12.44	St. 31.12.44
Auschwitz (Männer)	13	6	2	1	-	-
Auschwitz (Frauen)	25	-	50	-	-	-
Bergen-Belsen	10	8	13	13	-	-
Buchenwald (Männer)	3 474	128	113	11	-	-
Buchenwald (Frauen)	41	41	-	-	-	-
Buchenwald (Judenl.)	169	1	-	-	-	-
Dachau	2 598	98	44	2	-	-
Flossenbürg (Männer)	1 200	578	70	43	1 Selbstmord	-
Flossenbürg (Frauen)	55	50	-	-	-	-
Haidhof (Männer)	475	71	54	8	-	-
Haidhof (Frauen)	1	1	-	-	-	-
Mauthausen (Männer)	993	22	0	0	-	-
Mauthausen (Frauen)	2	0	-	-	-	-
Mittelbau	1 281	50	13	6	1 Auf Flucht	-
Mittelbau (Frauen)	1	1	-	-	-	-
Neuengamme	62	1	12	2	-	-
Neuengamme (Männer)	270	50	7	3	-	-
Neuengamme (Frauen)	57	37	-	-	-	-
Regenstaedt (Männer)	108	5	-	-	-	-
Regenstaedt (Frauen)	1 212	20	20	0	-	-
Sachsenhausen (Männer)	850	17	42	1	-	-
Sachsenhausen (Frauen)	69	10	-	-	-	-
Struthof	20	4	0	-	-	-
Insgesamt:	11 576	1 247	446	105	2	-

62 Zpráva hospodářského a správního úřadu SS o počtu protektorátních příslušníků vězněných v koncentračních táborech, prosinec 1944

vybudováno speciální popraviště v pankrácké věznici – tak zvaná sekyrárna. Do konce války, tedy zhruba během dvou let, tu nalezlo smrt celkem 1 066 lidí.

S postupujícím válečným konfliktem se pomalu utužoval i represivní systém v protektorátu. Na podzim 1943 došlo k rapidnímu zjednodušení soudního řízení se zadrženými odpůrci nacistů. Rozhodovací pravomoci ve věci „Sonderbehandlung“, tedy popravy bez soudu, přešly na území protektorátu z říšského vůdce SS Heinricha Himmlera na K. H. Franka. Tyto popravy se konaly v Terezíně, výjimečně i v jiných policejních věznicích gestapa, a celkem bylo tímto způsobem zavražděno bezmála 300 protektorátních občanů. Gestapo používalo „Sonderbehandlung“ k tiché likvidaci nepohodlných osob.

V některých případech se nacisté naopak uchýlovali k exemplárním trestům – veřejným popravám. První se uskutečnila v červenci 1943, kdy byli za přítomnosti 150 příslušníků protektorátního četnictva zastřeleni čtyři čeští policisté, kteří spolupracovali s odbojem. Další veřejné popravy se konaly zejména od podzimu 1944 v horských oblastech, kde místní obyvatelstvo podporovalo partyzány (viz kap. 9).

63 Vojenská střelnice v Praze-Kobylisích, 1944

Každodenní perzekuce

Každodenní perzekuci pocítovali téměř všichni obyvatelé protektorátu české národnosti. **Od podzimu 1939 platil v zemi přidělový systém, Češi dostávali méně potravinových lístků než Němci.** Zejména po atentátu na Heydricha se zpřísnil dohled nad pohybem osob. Chtěl-li se někdo přestěhovat do nového bydliště nebo jen na několik dní navštívit příbuzné, musel se do 24 hodin hlásit na místním oddělení policie. V případě, že tak neučinil, hrozily mu vysoké tresty. Kromě hospodářství začal být regulován i pracovní trh – zejména dělníci nemohli bez souhlasu zaměstnavatele svobodně měnit zaměstnání; vycházet na ulici bez pracovní knížky a dalších dokladů bylo krajně nebezpečné. Protektorát křižovaly policejní hlídky, které na ulicích, nádražích či v dopravních prostředcích kontrolovaly osobní doklady. Zvláště ve městech docházelo k plošným domovním prohlídkám, největší se uskutečnila v Praze v noci po atentátu na Heydricha. Bezmála každý obyvatel protektorátu se tak mohl setkat se surovostí příslušníků nacistických bezpečnostních složek.

Desetitisíce Čechů se za neadekvátní náhradu musely vystěhovat ze svých domovů, protože oblasti, kde žili, byly určeny pro vybudování výcvikových prostorů jednotek SS. Šlo o vesnice na Vyškovsku, Sedlčansku, Neveklavsku a Benešovsku. Vystěhovat se museli též obyvatelé města Terezín, kde bylo zřízeno židovské ghetto (viz kap. 5). **Celkem nucené vysídlení postihlo asi 85 000 lidí.**

České školství

Po Heydrichově nástupu do funkce zastupujícího říšského protektora bylo rozhodnuto, že české vysoké školy nebudou po třech letech znovu otevřeny, jak nacisté původně slibovali, ale že zůstanou uzavřeny

trvale. Likvidace budoucí české inteligence však probíhala i na školách středních a základních. Byly stanoveny početní limity žáků měšťanských a středních škol, **70 % českých středních škol bylo do konce roku 1942 uzavřeno.** Počítalo se s tím, že absolvovat střední školu budou moci pouze žáci schopní poněmčení, ostatní se měli spokojit se základním vzděláním. Ze školních osnov zmizela občanská nauka a naopak posílila výuka německého jazyka. Tlak nacistů na české školy se v průběhu okupace stupňoval. V roce 1944 vyšlo nařízení o nuceném pracovním nasazení žáků 8. tříd do polovojenských organizací typu Technische Nothilfe a Luftschutz v místě bydliště. V samém závěru války pak desetitisíce středoškoláků odjely na příkaz úřadů na Moravu budovat polní opevnění před blížící se frontou. Nacisté krutě stíhali jakékoli známky odporu mezi českými středoškoláky – několik gymnázií bylo uzavřeno v důsledku podezření, že jejich žáci jsou zapojeni do odbojové činnosti. **Uvězněno bylo také mnoho českých učitelů. Přibližně 400 z nich zemřelo na popravišti.**

Literatura

- BRANDES, D., Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945, Praha 1999.
- ČELOVSKÝ, B., So oder So. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945, Šenov u Ostravy 1997.
- ČVANČARA, J., Heydrich, Praha 2004.
- GEBHART, J., KUKLÍK J., Dramatické i všední dny protektorátu, Praha 1996.
- KAREL, L., Žaluji. Pankrácká kalvárie. 1. a 2. část, Praha 1946.
- KÁRNÝ, M., MILOTOVÁ, J., Od Neuratha k Heydrichovi. Na rozhraní okupační politiky hitlerovského Německa v Protektorátu Čechy a Morava. In: Sborník archivních prací, 1989, 2, s. 281–394.
- KÁRNÝ, M., MILOTOVÁ, J., Protektorátní politika Reinharda Heydricha, Praha 1991.
- KOURA, P., Podplukovník Josef Balabán: život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové“, Praha 2003.
- KROUPA, V., Koncentrační tábory třetí říše Dachau – Mauthausen, Praha 1986.
- KURAL, V., Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943, Praha 1997.
- MARŠÁLEK, P., Protektorát Čechy a Morava, Praha 2002.
- NEDBÁLEK, F., Místa utrpení a vzdoru, Praha 1984.
- NEDBÁLEK, F., HEJL, F., Zvláštní akce 17. listopad a její průběh v Brně, Brno 1985.
- PASÁK, T., 17. listopad 1939 a Univerzita Karlova, Praha 1997.
- PASÁK, T., Pod ochranou Říše, Praha 1998.
- SLÁDEK, O., Zločinná role gestapa, Praha 1986.
- STEHLÍK, E., Lidice. Příběh české vsi, Praha 2004.
- VAŠEK, F., ŠTĚPÁNEK, Z., První a druhé stanné právo na Moravě, Brno 2001.
- ZÁMEČNÍK, S., To bylo Dachau, Praha 2003.

KAPITOLA 8

ČEŠI NA NUCENÝCH PRACÍCH V ŘÍŠI

Nucené pracovní nasazení v letech 1939–1945 přineslo omezení osobní svobody a národnostní diskriminaci největší skupině českého obyvatelstva. Celkově však byly jeho dopady na život jednotlivce ve srovnání s pronásledováním z rasových či politických důvodů mnohem mírnější. Čeští nuceně nasazení tvořili velmi nesourodou skupinu a osudy jednotlivých postižených se značně lišily v závislosti na časovém období, místu, druhu práce, hospodářském odvětví, znalosti němčiny a mnoha dalších okolnostech. Ve srovnání s ostatními národy přinucenými pracovat pro německé válečné hospodářství byla nucená práce Čechů využívána nejdéle (již od jara 1939). **Jejich životní a pracovní podmínky byly ve většině případů lepší než u Poláků a národů tehdejšího SSSR, ale horší než u dělníků ze západní Evropy.**

Na počátku okupace

Na rozdíl od zbrojícího Německa panovala na území druhé republiky – též v důsledku příchodu uprchlíků z obsazeného pohraničí – značná nezaměstnanost. Zájem o tuto volnou pracovní sílu projevila německá vláda již koncem roku 1938. V lednu 1939 se oba státy dohodly na smlouvě, na jejímž základě měla Česko-Slovenská republika poskytnout Německé říši na 40 000 dělníků. Březnovou okupací sice zanikla jedna ze smluvních stran, ale Německo i nadále počítalo minimálně s naplněním dohodnutého kontingentu. Nábor české pracovní síly říšskými státními i podnikovými komisemi začal na celém protektorátním území jen několik dní po vzniku protektorátu. V počátku náborové komise slavily úspěch a do léta 1939 odjelo za prací do Německa na 50 000 osob. Zejména příslušníci sociálně slabších vrstev podléhali vidině dobrých pracovních podmínek a finančního ohodnocení umocněného příplatky a výhodným kursem marky. Avšak ne všichni nezaměstnaní se dali lákat, a tak již **v dubnu 1939 přijímají protektorátní úřady první opatření proti lidem bez zaměstnání, kteří odmítanou práci v Německu.** Koncem jara 1939 se navíc začínají mezi Čechy šířit informace o neutěšených podmínkách, v nichž jejich krajané v říši ve skutečnosti žijí a pracují, a počet dobrovolníků klesá. Těžké práce zejména ve stavebnictví, surové zacházení a vysoké životní náklady vedou naopak mnohé k předčasnému

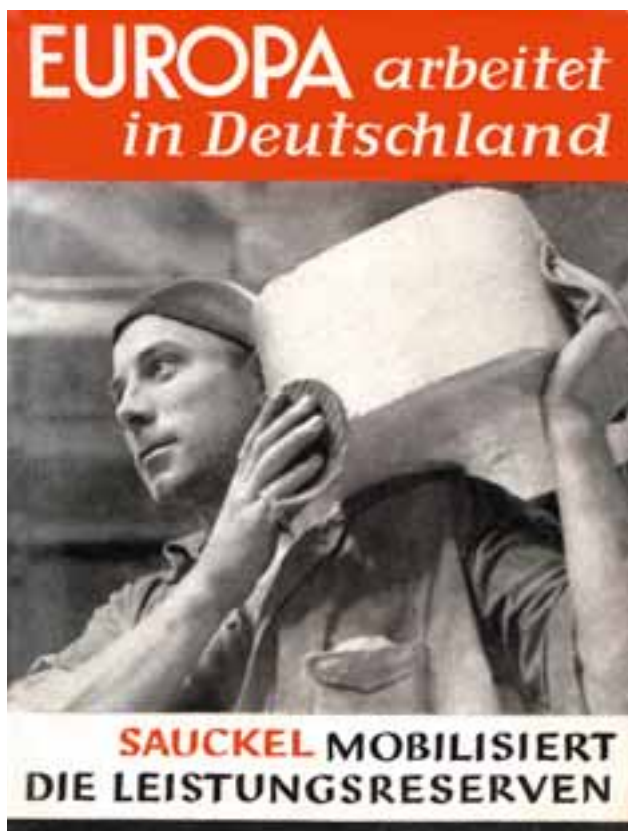
64 Tábor dělníků pracujících pro úřad vrchního stavebního inspektora Alberta Speera v Berlíně, 1941

ukončení práce v říši a návratu domů. Náborové komise tak musejí čelit čím dál většímu nezájmu o práci v říši. Od června 1939 je proto dvěma tajnými výnosy nařízeno gestapu, aby se proti Čechům, kteří bez svolení pracovního úřadu opustí práci, postupovalo se vši tvrdostí.

V září 1939 se zprostředkování a kontroly pracovní síly ujímají nově zřízené **úřady práce**, které měly při organizaci nuceného nasazení protektorátního obyvatelstva v příštích letech sehrát stěžejní roli. Okupační moc od počátku jejich fungování velmi pečlivě dohlížela na obsazování vedoucích míst a dosazovala na ně většinou Němce. Moc pracovních úřadů rostla současně s rostoucí reglementací trhu práce. **V protektorátu vstoupila v platnost všeobecná pracovní povinnost** a jako velmi účinný nástroj kontroly byly **zavedeny pracovní knížky**. Bez souhlasu úřadu práce nebylo možné změnit místo a naopak mohl být téměř kdokoli snadno povolán na práci do říše. **Při nerespektování rozhodnutí pracovního úřadu pak obyvatelům protektorátu hrozily nejen finanční tresty, ale i odnětí svobody.** Úřady práce se tak vedle gestapa staly velmi obávaným instrumentem nacistické okupační moci.

Ročníkové akce

Jestliže se režim nucené práce v protektorátu vytvářel v letech 1940–1941 spíše pozvolně, znamenal rok 1942 v mnoha ohledech zlom. V březnu jmenoval Adolf Hitler durynského župního vedoucího **Fritze**

65 „Evropa pracuje v Německu“ – titulní strana propagandistické publikace oslavující mobilizaci pracovních sil v okupované Evropě

Sauckela generálním zplnomocněncem pro pracovní nasazení. Jeho hlavním úkolem bylo **vyřešit obrovský nedostatek pracovní síly v německém válečném hospodářství**, zapříčiněný zejména neúspěchem německé bleskové války a povoláváním německých dělníků do armády. Sauckelovo působení pocítili obyvatelé z celé Němci ovládané Evropy, protektorát nevyjíma-

je. Začala totální mobilizace pracovní síly, pro niž se v českých zemích vžil pojem totální nasazení. Hromadné posílání mladých Čechů do říše podporoval i zastupující říšský protektor Reinhard Heydrich, který v něm navíc spatřoval vhodný nástroj germanizace českého území. **V květnu 1942 bylo vydáno vládní nařízení, které „totální nasazení“ legalizovalo.**

Po Heydrichově smrti Sauckelův tlak na protektorát ještě zesílil. V polovině roku 1942 **požadoval, aby bylo do deseti měsíců na práce do říše nasazeno 100 000 českých dělníků.** Organizaci pracovního nasazení a naplňování určených kontingentů dostalo za úkol nově zřízené ministerstvo hospodářství a práce. Metody získávání pracovní síly v protektorátu se zosťovaly. Rázněji nyní státní a bezpečnostní aparát postupoval proti všem, kteří nepracovali či neměli práci považovanou z hlediska válečného hospodářství za důležitou. Při hledání volné pracovní síly byly „pročesávány“ podniky či zavírány celé provozy. Probíhaly také razie na veřejných prostranstvích, v kavárnách či zábavních podnicích. Když ani tato opatření nevedla k plnění předepsaných kvót, přistoupilo v září 1942 ministerstvo hospodářství pod vedením příslušníka SS Waltera Bertsche k realizaci již Heydrichem navrženého plánu: k tak zvaným ročníkovým akcím, tedy nasazování celých ročníků podle vojenského vzoru.

Jako první byli na práce do říše určeni muži narození v letech 1921 a 1922. Počet odvedených osob však požadovaný kontingent nenaplňoval, a proto ministerstvo hospodářství a práce rozšířilo akci také na příslušníky ročníků 1918–1920. **Během půl roku bylo za hranice protektorátu posláno na 70 000 mužů a žen ve věku 20–25 let a předepsanou kvótu se tak podařilo splnit.**

66 Nuceně nasazený Čech při odklizení trosk v rozbombardovaném Berlíně

Himmlerův výnos, který na základě rasově-politických kritérií seřadil jednotlivé národnosti do jakýchsi rizikových skupin. Předpis pak jednotně upravoval zacházení s příslušníky národností zařazených do stejné skupiny. Cizinci byli rozděleni do čtyř kategorií. Nejvýše stáli Italové, za nimi germánské národy, dále negermánské národy, které stály ve válce na straně Německa, či s nimiž se nacisté cítili kulturně spojeni (například Francouzi). **Do poslední skupiny spadaly „negermánské-slovanské“ národy, mezi něž byli zařazeni jako protektorátní příslušníci též Češi.**

Pracovně-výchovné tábory

Nejrozšířenějším trestem, který na vlastní kůži poznaly desetitisíce českých nuceně nasazených, byla internace v tak zvaném pracovně-výchovném táboře. Nejčastějším takto trestaným přestupkem bylo porušení pracovní smlouvy (útěk z nuceného nasazení, časté absence, porušování pracovních předpisů a disciplíny). Stejně se postupovalo proti osobám, které se nucenému nasazení vyhýbaly či jiným způsobem výrobu sabotovaly (nizkým pracovním výkonem, ni-

čením materiálu atd.). V případě sabotáže však byly tresty zpravidla ještě mnohem tvrdší a často byly nad přistiženými dělníky vynášeny i tresty smrti.

V říši byly pracovně-výchovné tábory využívány již od května 1941, na území protektorátu pak od konce roku 1942. Na rozdíl od koncentračních táborů sloužily tábory pracovně-výchovné k internaci na určitou, relativně krátkou dobu (zpravidla na 6 týdnů, nikoli však déle než na 12 týdnů). Vězni byli zpočátku a na konci internace vystaveni obzvláště brutálním podmínkám a vraceli se zpět na pracoviště často ve velmi špatném stavu. Z hlediska německého válečného hospodářství měl tak trest v podobě uvěznění v pracovně-výchovném táboře dvě hlavní výhody – německé firmy neztrácely levnou pracovní sílu a navrátilivší se vězni působili na ostatní nuceně nasazené jako varování před porušováním disciplíny.

Všední život

Životní a pracovní podmínky jednotlivých nuceně nasazených Čechů se lišily. Těžší osud měli zpravidla jedinci, kteří neuměli německy, byli přiděleni na ne-

68 Mapa již existujících, budovaných a plánovaných pracovně-výchovných táborů na území protektorátu, listopad 1942

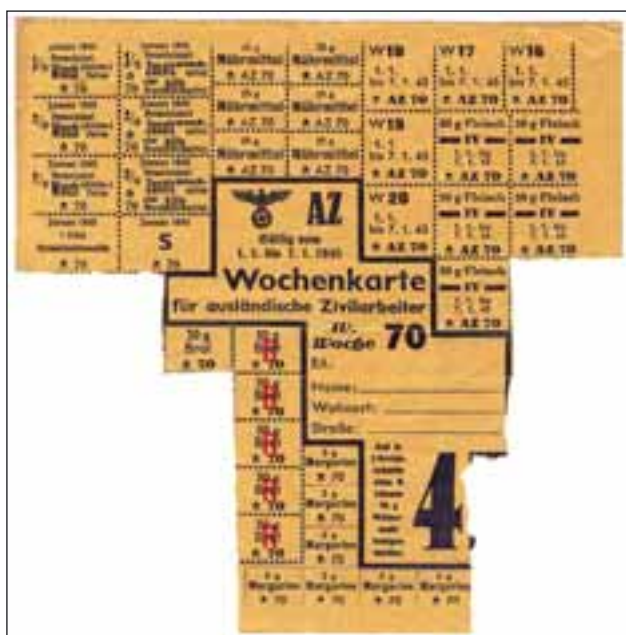
69 Sál hostince Bergkeller ve Vratislavi přeměněný na noclehárnu pro nuceně nasazené

kvalifikovanou práci v průmyslu, jejich spolunasazení pocházeli z Polska či SSSR a transport do Německa je postihl až v druhé polovině války.

Od roku 1941, kdy bylo ubytování v soukromí zakázáno, bydleli téměř všichni nuceně nasazení Češi v hromadných ubytovacích zařízeních. Šlo zpravidla o tábory s dřevěnými baráky nebo bývalé školy a hospodské sály. Tyto objekty byly často nedostatečně vytápěné a vyznačovaly se nuznými hygienickými podmínkami – studená voda, přetížené a neudržované toalety a všudypřítomní paraziti, to vše bylo na denním pořádku. Také strava byla bídná. Jediným teplým jídlem býval pověstný „eintopf“, který většinou obsahoval zelí, mrkev, brambory či nudle. Češi sice

směli dostávat balíčky s jídlem z domova, ale nedostatečnou místní stravu tak nahradit nemohli. Zásilky navíc často chodily se zpožděním a potraviny v nich byly zkažené nebo rozkradené.

Pracovat museli nuceně nasazení dvanáct hodin denně. Únava a špatné pracovní podmínky byly příčinou častých úrazů, lékařská péče však byla nedostatečná. Postupem doby se zvyšovala šikana na pracovišti ze strany nadřízených, i v době volna od vedoucích lágrů, tak zvaných lágrfýrerů. V posledních letech války se nuceně nasazení často dostávali do ohrožení života v důsledku intenzivního bombardování německého území.

70 Potravinové lístky pro zahraniční dělníky nasazené v říši

Počet nuceně nasazených Čechů

Vyčíslit počet Čechů, jež nucené nasazení postihlo, není jednoduché. Odhady kolísají od 355 000 (Sporer) po 600 000 osob (Chmela, Mainuš). Podle do-

71 Pohřeb obětí náletu na továrnu Daimler-Benz v Ludwigsfelde, 1944

bových přehledů se nejvíce Čechů v říši nacházelo v září 1943, bylo jich 286 663. Do dubna 1944 bylo pak podle tehdejší statistické ročenky na práce do říše odvedeno celkem přes 400 000 osob, ale ani toto číslo není zcela směrodatné, protože někteří jedinci se ve statistice mohou vyskytovat vícekrát; na druhou stranu nezahrnuje nuceně nasazené na zákopech, u polo-vojenských organizací nebo Čechy ze Sudet. Celkový počet nuceně nasazených Čechů se tak mohl pohybovat v rozmezí 400 000 až 450 000 osob.

Literatura

- HAUSER, J., Nucená práce a okupantské právo, In: Právně historické studie, 1963, č. 13, s. 157–188.
- CHMELA, L., Hospodářská okupace Československa, její metody a důsledky: znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem, Praha 1946.
- KONEČNÝ, K., MAINUŠ, Z., Nasazení české mládeže při budování zákopových opevnění koncem druhé světové války, In: Sborník Matice moravské, 1967, 86, s. 17–42.
- MAINUŠ, F., Totální nasazení. Češi na pracích v Německu 1939–1945, Brno 1970.
- KOKOŠKOVÁ, Z., KOKOŠKA, S. (Eds), Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války. Doprovodná publikace k výstavě pořádané Státním ústředním archivem v Praze, Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR a Kanceláří pro oběti nacismu ČNFB: Státní ústřední archiv v Praze – Archivní areál Chodovec 1. duben – 9. květen 2004. Praha 2004.
- KOKOŠKOVÁ, Z., KOKOŠKA, S., PAŽOUT, J. (Eds), Museli pracovat pro Říši. Nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války. Sborník ze semináře konaného ve Státním ústředním archivu v Praze dne 2. dubna 2004. Praha 2004.
- Kolektiv autorů, „Nepřichází-li práce k tobě...“. Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech, Praha 2003.
- SPOERER, M., Nucené práce pod hákovým křížem. Zahraniční civilní dělníci a vězni ve třetí říši a v obsazené Evropě v letech 1939–1945, Praha 2005.

KAPITOLA 9

ČESKÉ ZEMĚ NA SKLONKU VÁLKY

Závěr druhé světové války se v celé Německem okupované Evropě nesl ve znamení stupňujícího se násilí, jehož důsledky nejtěživěji pociťovalo civilní obyvatelstvo. Nejinak tomu bylo na území protektorátu Čechy a Morava a okupovaného pohraničí. Tyto oblasti dlouho platily za jakousi „klidnou zónu“ uprostřed válčící Evropy, od poloviny roku 1943 se ale situace začala měnit.

Letecké útoky Spojenců

Na celém okupovaném území se začala zvyšovat koncentrace zbrojního průmyslu. Výrobu sem přesouvaly **nejdůležitější německé letecké koncerny**, jako byl Junkers, Flugmotorenwerke Ostmark či Klöckner Flugmotorenwerke, ale i jiné **vojensky důležité podniky, jejichž provoz ohrožovaly silící nálety na německá města**. Nový hospodářsko-strategický význam českých zemí nemohl uniknout pozornosti vzdušných sil Spojenců. Následné letecké útoky si vyžádaly nemalé oběti na životech z řad civilistů a nuceně nasazených dělníků. Byl to další z důsledků okupační politiky, která si jako jeden ze svých hlavních cílů vytkla snahu o maximální hospodářské využití českých zemí a jejich obyvatelstva.

Do konce roku 1943 byly nálety spojeneckých letadel spíše ojedinělé a směřovaly v podstatě proti jedinému cíli – Škodovým závodům v Plzni. V průběhu **bitvy o benzín**, vyhlášené 12. 5. 1944, zaútočily vzdušné síly Spojenců opakovaně na továrnu Sudentendeutschen Treibstoffwerke v Záluží u Mostu, specializující se na výrobu syntetického benzínu, na ra-

72 Dělnická ubytovna, „lágr“, v Záluží u Mostu po útoku spojeneckých letadel na místní chemickou továrnu, 1945

finerie v Pardubicích, Kolíně, Kralupech nad Vltavou a na další cíle. Několikrát byla zasažena také brněnská a ostravská průmyslová aglomerace. Třikrát zažila na přelomu let 1944/1945 bombardování Praha, kde bylo usmrceno více než tisíc osob. **Spojenecké nálety jednou či opakovaně postihly desítky českých měst a podle střízlivých odhadů si zde vyžádaly kolem 12 000 obětí na životech.**

Zásahy proti partyzánům

Léto roku 1943 přineslo do jisté míry také obrat ve způsobu vedení českého odboje proti okupantům. V noci z 31. 8. na 1. 9. 1943 vyhodili členové odbojové skupiny Bílá Lvice do povětří trať mezi Kojetínem a Moravskou Ostravou a způsobili vykolejení nákladního vlaku. Byla to jedna z prvních akcí na našem území vedených jednoznačně partyzánskou formou boje. Nacisté na ni odpověděli popravou pěti českých rukojmí. Ve druhé polovině roku 1943 a první polovině roku 1944 se zvýšila aktivita českých partyzánů hlavně v oblasti severovýchodní Moravy, především pak v Moravskoslezských Beskydech. Odtud se partyzánské hnutí rozšířilo během roku 1944 také na jihovýchod Moravy.

V podstatě až do konce roku 1943 stačil okupantům k boji proti partyzánům aparát gestapa. V průběhu roku 1944 však do potlačování partyzánského hnutí zasáhla také celá řada zvláště k tomuto účelu vytvořených jednotek pořádkové policie (Schutzpolizei a německého četnictva), německé kriminální policie a policejních i vojenských jednotek → SS. Další nárůst odbojové činnosti nastal v souvislosti s vyostřením politické situace na Slovensku, kde 29. srpna 1944 vypuklo povstání. Nacisté reagovali rozsáhlými zatýkáckými akcemi a popravami civilistů podezřelých z podpory partyzánů. Od poloviny září 1944 mohli být podle výnosu K. H. Franka bez soudu popraveny i osoby, které byly zatčeny při přechodu moravsko-slovenských hranic, a to v obou směrech. První exekuce se odehrály ještě před tím, než výnos oficiálně vstoupil v platnost.

Po porážce Slovenského národního povstání začaly do protektorátu pronikat partyzánské skupiny, které předtím operovaly na Slovensku. Nejvýznamnější z nich byla pozdější 1. československá partyzánská bri-

Gesandtschaft		Ministerium
[] [] []		Datum: 15 NOV 1944
Gesandtschaft		Betreff:
Nr. [] [] []		[] [] []
Betreff:		[] [] []
Datum: 15.11.44		[] [] []
Uhr: 13.30		[] [] []
Ort: Prag		[] [] []
Zurück: 16.11.		[] [] []
Betreff:		
Gesandtschaft LHM BRN Pz Nr. 386 15.11.44 13.30 --		
Befehlsgewalt:		
Beschluss:		
AN DAS DEUTSCHE STAATSMINISTERIUM FUER BOCHEN UND HAENDEN IN PRAG -		
Gegenstand der Mitteilung nach Stabschef zusammengefasst		
BETRIFFT: ENFASSUNG VON ARBEITSVERTRAGSBRUECHIGEN, = VORGANG: DORTIGES SCHREIBEN VOM 26.10.44 = BOS- ST I B - 1003/44.		
DIE IN DEN GRENZBEZIRKEN DURCHFUEHRT SUNDERRATION ZUR ENFASSUNG VON ARBEITSVERTRAGSBRUECHIGEN WURDE AM SONNTAG, 2. 12.11.44 ABENDS ABERSCHLOSSEN. ES HABEN SICH AUF GRUND DER ZUGESAGTEN STRAFFREIHEIT GEWELDET: IM BEZIRK FRIEDECK 49. IM BEZIRK GATA 530. IM BEZIRK GOEDING 976. IM BEZIRK ...M. WEISSKIRCHEN 270. IM BEZIRK UNG. BRUS 799. IM BEZIRK UNG. HADISCH 1515 IM BEZIRK WALL. MESERITSCH 456 IM BEZIRK WSETIN 398 IM BEZIRK ZLIN 423 IM N. OSTROU 969 INSGESAMT ALSO 6 393.		

73 Hlášení moravského zemského prezidenta o výsledku amnestie pro dělníky uprchlé z nuceného nasazení, která byla na Moravě vyhlášena v obavě z růstu partyzánského hnutí, listopad 1944

gáda Jana Žižky. V průběhu listopadu 1944 skutečně okupanti na východní Moravě rozsáhlý záťah proti partyzánům nazvaný Tetřev. Partyzánské jednotky se jim však zlikvidovat nepodařilo, a místo nich tak zatýkali a popravovali jejich skutečné i údajné spolupracovníky z řad civilního obyvatelstva. Například v obci Morávka německý „rychlý soud“ během jediného dne, 14. prosince 1944, poslal na smrt 14 místních občanů. Při exekucích, které probíhaly většinou na místě, zavěšovali kati obětem na krk tabulku s nápisem „Pomáhal jsem banditům“. Z šibenice je pak dovolili sejmut teprve po uplynutí 48 hodin.

V únoru 1945 byla oblast východní Moravy vyhlášena operačním územím, kde platila „zostřená praxe“. Protipartyzánské jednotky mohly vykonávat podle svého uvážení popravu bez soudu, vypalovat usedlosti a nakonec i celé osady, jež poskytovaly nebo by mohly poskytovat pomoc partyzánům. V posledních týdnech války nabývala činnost protipartyzánských komand na intenzitě. Dne 15. dubna 1945 byl vytvořen „Řídící štáb pro potírání band“ s působností pro celé území protektorátu. Již 19. dubna 1945 německo-slovenská jednotka SS „Josef“ vypálila moravskou osadu Pløština, součást obce Drnovice, a za-

74 Werner Tutter, zástupce velitele zvláštní jednotky SS „Josef“, na poválečném snímku

75 Ruiny zničené osady Prlov

střelila tam nebo zaživa upálila 27 civilistů. Není bez zajímavosti, že zástupce velitele této jednotky Werner Tutter se v 50. letech stal agentem Státní bezpečnosti a dlouhá léta aktivně působil v tehdejší Německé spolkové republice.

O čtyři dny později, 23. dubna 1945, lehla za stejných okolností popelem nedaleká osada Prlov (zůstalo 18 mrtvých včetně žen) a dne 2. května 1945 Vařákovy Paseky (4 mrtví). Ve všech případech byla důvodem brutálního zákroku podpora partyzánů 1. čs. partyzánské brigády Jana Žižky ze strany místního obyvatelstva. Odvetou za napomáhání partyzánům, tentokrát ze skupiny „Jermak“, bylo i vypálení osady Javoříčko u Litovle, k němuž došlo dokonce ještě 5. května 1945. Zahynulo tam 38 převážně místních obyvatel.

Transporty a pochody smrti

Ve druhé polovině ledna 1945 se na československém území objevily první transporty z koncentračních táborů. Vězni byli za nelidských podmínek evakuováni z oblastí, které se nacházely ve frontovém pásmu,

76 Vězni jednoho z evakuačních transportů směřujících do Terezína, 1945

v podstatě dvojím způsobem – po železnici nebo pěšky. **Tyto transporty a pochody, které získaly přívrstvek „smrti“, měly jediný účel: fyzicky zlikvidovat co největší počet svědků nacistické brutality – vyčerpáním, hladem, žízni, mrazem, mučením a přímými vraždami.** Zbývající vězně čekal přesun do koncentračních táborů mimo oblast bojů, kde měli být využíváni jako otrocká pracovní síla až do svého úplného vyčerpání.

První vězni, kteří se tímto způsobem objevili v českých zemích, pocházeli z koncentračního tábora v Osvětimi. Projížděli v několika vlakových transportech. Jen během krátké zastávky jednoho z nich v Břeclavi koncem ledna 1945 zastřelily strážce 41 vězňů. Každý transport údajně vezl jeden až dva vagóny plné mrtvých těl. V pozdější době už strážní mrtvoly vězňů vyhazovali za jízdy na trať nebo je vykládali na zastávkách. Některé pochody smrti skončily poté, co zahynuli jejich poslední účastníci. Například z více než 2 000 vězeňkyň z Osvětimi bylo koncem dubna 1945 posledních 108 zastřeleno u Nýrska. Jiné transporty sice svého cíle dosáhly, ale výsledek byl prakticky totožný. Pochod z Johanngeorgenstadtu do Terezína například přežilo jen 28 z 822 vězňů.

Češi a Slováci se podle poválečných výzkumů zúčastnili celkem 79 pochodů a transportů smrti, z nichž mnohé procházely přes naše území. Kromě výše zmíněných se jednalo například o transporty a pochody na trasách Buchenwald – Flossenbürg, Buchenwald – Terezín, Harzungen – Ústí nad Labem, Nordhausen – Flinsbach, Berga – Horní Halže, Berga – Plavno, Schönbeck – Litoměřice, Flossenbürg – Regensburg, Oranienburg-Sachsenhausen – Ebensee, Oranienburg-Sachsenhausen – Nové Město pod Smrkem. V období od května 1945 do června 1947 bylo v českých zemích objeveno 130 hromadných hrobů, v nichž se nacházelo celkem 4 630 obětí transportů a pochodů smrti.

Kromě vězňů koncentračních táborů byly ve stejné době evakuovány i desetitisíce válečných zajatců

všech národností. Dnes je velmi obtížné identifikovat trasy jejich transportů, přestože se jich účastnili i vojáci československé armády, převážně Slováci zajatí po porážce Slovenského národního povstání.

Květnové povstání a osvobození ČSR

Koncem března 1945 překročily hranice dnešní ČR první spojenecké jednotky. Situace na území ovládaném Němci se začala radikalizovat. Dne 1. května 1945 vypuklo lokální povstání v Přerově, které ještě téhož dne potlačily jednotky SS a wehrmachtu. Během bojů zahynulo 31 přerovských občanů a dalších 21 bylo popraveno po jejich skončení.

V následujících dnech se šířily nepokoje i do jiných míst. Povstání v severovýchodních Čechách, na Železnobrodsku, Semilsku a Novopacku se okupantům podařilo potlačit již jen částečně.

Dne 5. května 1945 vypuklo povstání v Praze. Po počátečních úspěších povstalců začali Němci stahovat do hlavního města jednotky z vojenských výcvikových prostorů v Milovicích a na Benešovsku. Především SS si počínaly cestou ku Praze velmi brutálně a dopouštěly se vražd civilistů. Tyto případy jsou doloženy v Čakovicích, Jesenici, Psárech, Dolních Břežanech a na dalších místech. Jen v Břežanech zavraždili pří-

77 Obranné postavení povstalců při ústí Karlovy ulice v Praze

slušníci SS patnáct lidí. Nejtěžších zločinů se pak dopustili 6. května 1945 v Praze na Pankráci poté, co zde byl jejich postup zastaven. V tehdejší Úsobské ulici zavraždili 53 civilistů. Ani jednotky wehrmachtu ale nezůstávaly pozadu. K potlačení povstání v okolí Milovic, kde probíhaly zvláště těžké boje (jen při obraně obce Ledce padly více než tři desítky povstalců), používali němečtí vojáci rukojmí z řad civilistů.

Třetího dne se povstalcům dostalo nečekané pomoci ze strany Ruské osvobozené armády, tak zvaných vlasovců, kteří velmi účinně zasáhli do bojů především na jihozápadních předměstích Prahy. Značná část těchto jednotek zde setrvala až do 8. května 1945 a v bojích utrpěla těžké ztráty. Jejich pozdější osud byl tragický. Převážně se jim podařilo dosáhnout demarkační čáry u Lnářů, Američané je však na základě mezispojeneckých dohod vydávali sovětské armádě. Důstojníci pak byli většinou na místě postříleni a na obyčejné vojáky čekala dlouhá léta v gulagu.

Dne 7. května 1945 zahájili okupanti soustředěný útok proti povstalcům. Na Jarově, na Pelc-Tyrolce, na Balabence, Palmovce a na dalších místech se německé jednotky znovu uchýlily k metodě živých štítů. Pokračoval také teror proti obyvatelstvu opětovně dobytých území. V Lahovicích bylo kupříkladu zastřeleno 21 civilistů.

Téhož dne ráno byla v hlavním stanu generála Eisenhowera v Remeši podepsána bezpodmínečná kapitulace nacistického Německa. První zprávy o tom během dne pronikly i do Prahy. Za této situace začala být pro německé jednotky v Praze aktuální otázka ka-

pitulace výměnou za volný průchod na Západ. Američané v té době již dosáhli předem sjednané demarkační čáry Karlovy Vary – Plzeň – České Budějovice a další postup do nitra Čech zastavili.

Boje v Praze však neustávaly a 8. května se rozšířily i do středu města. V obsazených čtvrtích německé jednotky i nyní, pouhých několik hodin před definitivním koncem války, vraždily české civilisty. Jen na Masarykově nádraží například zastřelily 53 osob.

Dne 8. května 1945 v 16 hodin byla podepsána kapitulace všech německých jednotek v Praze a okolí. Vzápětí poté většina německých vojáků zastavila palbu a zahájila ústup z Prahy. Kapitulovat však odmítaly některé jednotky SS operující na jižním úseku fronty. Na Zlíchově probíhaly boje až do odpoledních hodin 9. května 1945. Téhož dne přibližně ve dvě hodiny ráno vstoupily do Prahy první sovětské jednotky.

Během Pražského povstání zahynulo 1 694 občanů české národnosti, asi 1 000 Němců, zhruba 300 vlasovců a přibližně 20 vojáků sovětské armády.

Ve stejné době jako v Praze vypuklo povstání i na většině dosud neosvobozeného území protektorátu. Také mimo Prahu probíhaly těžké boje a docházelo zde ke ztrátám na životech. Přestože Němci se již většinou jen snažili uniknout sovětskému zajetí, uchýlovali se na mnoha místech k „odvetným“ opatřením proti povstalcům a k vraždám civilistů. Ke krveprolití došlo například ve Valašském Meziříčí, v Třešti, ve Štokách u Jihlavy a na řadě míst Českomoravské vrchoviny. **Odhaduje se, že Květnové povstání si na české straně vyžádalo přibližně 8 000 obětí.**

Osvobozování našeho území probíhalo až do 12. května, kdy byly na jihu Čech zlikvidovány jednotky SS vedené generálem Karlem von Pücklerem, které se jako jedny z posledních odmítaly podrobit kapitulaci.

Epilog

Svržení nacismu nevedlo k okamžitému zastavení jím vyvolané vlny násilností. Již v průběhu Květnového povstání začalo docházet k týrání německých civilistů a po jeho skončení k mučení zajatců. V letních měsících roku 1945 na mnoha místech českého pohraničí probíhal tak zvaný divoký odsun, v Postoloprtech, v Ústí nad Labem, Přerově, Jihlavě a na dalších místech docházelo k hromadným vraždám Němců. Přesný počet obětí všech těchto událostí není znám. Podle nedávného odhadu Tomáše Staňka zahynulo na našem území do konce roku 1945 v důsledku poválečných excesů nejméně 8 000 až 10 000 občanů německé národnosti.

78 Civilisté zastřelení německými vojáky 8. 5. 1945 na Masarykově nádraží

V oslavách vítězství však zanikaly i další osobní tragédie. Řada československých občanů ruské a ukrajinské národnosti byla po skončení bojů odvečena do sovětských táborů nucených prací. Jejich osud jako by předznamenal cestu, po které se měl v následujících letech ubírat vývoj celé naší společnosti.

Literatura

BARTOŠ, J., Javoříčko (pravda a legendy), Olomouc 1995.

HOLEČEK, V., Javoříčko, Morávka, Ploština, Mnich, Praha 1953.

KOKOŠKA, S., Praha v květnu 1945, Praha 2005.

NEDBÁLEK, F., Železniční transporty a pochody smrti vězňů koncentračních táborů a válečných zajatců přes české země – zima a jaro 1945, Ústí nad Labem 2005 (= Historie okupovaného pohraničí, svazek 9, ed. V. Kural).

PECKA, J., Váleční zajatci na území Protektorátu Čechy a Morava, Praha 1995.

KOLEKTIV AUTORŮ, Přežili svou smrt. Pochody smrti (sborník), Praha 2005.

RAJLICH, J., Mustangy nad protektorátem, Praha 1997.

SLÁDEK, O., Ve znamení smrtihlava. Nacistický protipartyzánský aparát v letech 1944–1945, Praha 1991.

STANĚK, T., Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování, Praha 2005.

BILANCE: CELKOVÝ POČET OBĚTÍ NA ŽIVOTECH

V polovině 50. let 20. století byl počet československých obětí nacismu stanoven na 360 000 osob. Vzhledem k tomu, že ani pozdější výzkumy se od tohoto výsledku výrazněji neodchýlily, zůstává tento údaj východiskem úvah o ztrátách na životech v důsledku nacistické perzekuce politické i rasové, aktivit domácího odboje a bojů na frontách druhé světové války. Problematictější se jeví otázky, jako je kategorizace obětí, časové a teritoriální vymezení a totožnost jednotlivých osob z hlediska jejich státní příslušnosti.

Poválečný výzkum

Vývoj výzkumu od roku 1945 vykazoval tendenci k číselnému nárůstu. Byl to jednak důsledek identifikace „nových“ obětí (typickým příkladem jsou oběti z řad židovského obyvatelstva), a dále pak rozšíření kategorií (oběti nuceného nasazení, oběti z území Podkarpatské Rusi). Na druhé straně však často docházelo k započtení jedné osoby do dvou či více různých skupin.

Pomineme-li spekulativní odhady či neověřené údaje z tisku, je prvním odborným pokusem materiál ministerstva zahraničních věcí pro pařížskou reparační komisi, která zahájila činnost v prosinci 1945. Sestavovatelé dospěli k součtu 244 836 prokázaných obětí na životech a 5 331 pohřešovaných osob jako „přímých“ obětí, dále uváděli 2 000 osob, jež zahynuly při pracovním nasazení v Německu.

Z roku 1946 pochází statistické šetření k československému území v poválečných hranicích. Podle tohoto materiálu vinou nacismu zemřelo 74 000 „nežidovských“ a 138 000 „židovských“ občanů, z toho 55 000, respektive 71 000, v českých zemích. K tomu-to údaji je připočteno 100 000 úmrtí (z toho 75 000 v českých zemích) v důsledku zvýšené úmrtnosti.

Ve zprávě československého ministerstva vnitra pro ministerstvo národní obrany z roku 1953 je uveden počet 202 738 československých obětí, který zahrnoval 107 477 obětí „konečného řešení židovské otázky“ a 7 488 padlých na frontách druhé světové války.

Počet 360 000 obětí zmíněný v úvodu kapitoly je závěrem šetření dokumentaristů Československého svazu protifašistických bojovníků, jehož výsledky zveřejnili v roce 1956 Gustav Hajčík a Jaroslav Voleník. Celkem 195 000 lidí zahynulo podle těchto autorů

v koncentračních táborech, z toho 118 600 jako „oběti perzekuce z rasových důvodů“. Dalších 156 000 osob se stalo „oběťmi nacistického teroru, včetně padlých v bojích“. Leteckými útoky zahynulo 6 432 osob.

V materiálech Československého svazu protifašistických bojovníků se setkáváme též s jinou konstrukcí výpočtu 360 000 obětí: z celkového množství 350 000 odvezených a uvězněných osob se nevrátilo 235 000 lidí, z nichž 175 000, včetně 15 500 dětí, zahynulo vinou rasové perzekuce. Popraveno bylo asi 10 000 našich spoluobčanů. Celkem 12 000 lidí padlo v bojových akcích, 7 500 zahynulo při „leteckých a jiných válečných útocích“. Na vrub „zvýšené úmrtnosti“ bylo připsáno dalších 94 000 osob. Spolu s 500 umučenými „nežidovskými“ osobami tak celkový součet činí opět 360 000.

Vzhledem k územním změnám po druhé světové válce, připojení Podkarpatské Rusi k tehdejší sovětské Ukrajině a rozdělení Československa bylo třeba oddělit oběti pocházející z různých státních celků. S ohledem na účel této publikace bereme v úvahu pouze oběti z území dnešní České republiky, ačkoli si uvědomujeme, že to není plně v souladu s historickým kontextem.

K níže uvedeným úmrtím došlo v zásadě mezi 30. zářím 1938 a 8. až 9. květnem 1945, zahrnuty jsou však i oběti některých lokálních střetů před uvedeným obdobím a po jeho skončení. Vzhledem k obtížnosti přesnějšího výpočtu neuvádíme případy poválečných úmrtí v důsledku špatného zacházení a prožitého utrpení. Mimo náš záběr zůstávají také ztráty na zahraničních frontách a obtížně vyčíslitelné oběti z řad nuceně nasazených, vězňů a válečných zajatců, kteří byli na naše území zavlčeni z jiných států okupované Evropy.

Oběti v okupovaném pohraničí

Od jara 1938 docházelo v pohraničních oblastech českých zemí k srážkám, které přerůstaly v místní ozbrojené konflikty. Jen za období 12. až 30. září uvádějí archivní materiály nejméně 52 uniformovaných a 10 civilních obětí nacistů, za první říjnové dny další dvě, respektive tři, usmrcené osoby. Aktuální odhady počtu českých obětí z řad vojáků a uniformovaných sborů na přelomu let 1938/1939 se blíží číslu 200.

Na okupovaném pohraničním území zatklly německé operační oddíly řádově několik tisíc odpůrců nacismu, z nichž 2 500 poslaly do koncentračních táborů. Většina z nich sice byla do počátku roku 1939 propuštěna, na ostatní však byla uvalena „ochranná vazba“. Jen z okruhu sudetských sociálních demokratů do vypuknutí války zemřelo nejméně 17 osob ve vězení, spáchalo sebevraždu nebo bylo zavražděno.

Na anektovaných územích záhy vstoupily v platnost norimberské rasové zákony. Po → „křišťálové noci“ většina židovského obyvatelstva odešla do vnitrozemí, blíže nezjistitelný počet Židů byl odvezen do koncentračních táborů. I poté docházelo k násilnostem vůči židovskému obyvatelstvu: například u Vejprtu byli mezi 10. listopadem 1938 a 13. červencem 1939 postupně zavražděni tři Židé a gestapu se „nepodařilo“ vrahy vypátrat.

Po vypuknutí války teror dále zesílil. Zvláštní soud v Litoměřicích vynesl v období druhé světové války několik desítek rozsudků smrti. Dochované týdenní zprávy služben gestapa v Liberci, Karlových Varech a Opavě dokumentují činnost 185 odbojových skupin, ve kterých společně působili čeští i němečtí antifašisté. Počet obětí na životech se však podařilo rekonstruovat jen částečně. Nejlépe dokumentováni jsou sociální demokraté: pro území sudetské župy i protektorátu je registrováno 766 úmrtí z řad německých sociálních demokratů (z nich 44 působilo v protektorátu). Na podporu antifašistickým silám v obsazeném pohraničí seskočilo také několik zahraničních výsadků, organizovaných exilovými představiteli ve Velké Británii a SSSR. V této souvislosti víme nejméně o 13 obětech na životech. V říšském záboru českého Těšínska zahynulo v důsledku nacistických represí přibližně 2 000 osob polské a české národnosti.

Oběti na území protektorátu

Po nastolení okupačního režimu ve zbytku českých zemí zahájilo gestapo akci Gitter a do května 1939 zatkl asi 6 000 levicově smýšlejících osob, z nichž 1 500 bylo deportováno do koncentračních táborů, převážně do Buchenwaldu.

Přibližně 2 000 osob bylo zatčeno při následující policejní akci, nazvané Albrecht I, v září 1939. Himmlerův oběžník z 20. září 1939 zaváděl možnost „zvláštního zacházení“ (Sonderbehandlung), popravy bez soudního řízení. V protektorátu byla tato metoda poprvé uplatněna při popravě devíti studentských funkcionářů zatčených po zásahu proti českým vysokým školám. Oběžník Hlavního úřadu říšské bezpeč-

nosti z října 1939 umožňoval automatické prodloužení „ochranné vazby“ do konce války.

Není přesně známo, kolik občanů z území protektorátu bylo popraveno. Spolehlivější údaje se zachovaly k oběma stanným právům. Při prvním (27. září 1941 až 20. ledna 1942) bylo 486 osob odsouzeno k trestu smrti. Jen v období 27. září až 29. listopadu 1941 bylo v Praze popraveno na základě rozsudku stanného soudu 429 osob.

Nejvíce „soudních“ poprav se událo za druhého stanného práva v období 27. května až 3. července 1942. K počtu 1 585 vykonaných poprav je třeba připočítat 173 mužů z Lidic a 34 občanů obce Ležáky. Odveta za heydrichiádu však přesáhla uvedené období: smrt dvou roudnických gymnazistů v terezínské Malé pevnosti, poprava čtyř představitelů pravoslavné církve za podporu atentátníků, poprava členů skupiny „Jindra“, zavraždění 252 příbuzných a přátel parašutistů v Mauthausenu 24. října 1942 atd.

Od roku 1940 působil v Praze zvláštní soud, příslušný od roku 1943 pro trestní věci s výjimkou špionáže, vlastizrady a velezrady, tedy deliktů spadajících pod berlínský Lidový soudní dvůr. Popravy na základě rozsudku pražského soudu byly zpočátku vykonávány v Drážďanech, od dubna 1943 fungovala na Pankráci tak zvaná sekyrárna, kde bylo do konce války popraveno 1 066 osob.

Podle protektorátních statistik došlo v letech 1939 až 1944 k 3 226 soudním popravám; za jednotlivé roky to bylo 12, 4, 417, 1 790, 369, 634 případů. K roku 1945 je na území českých zemí evidováno 247 poprav. Tyto údaje nelze považovat za úplné: například k roku 1941 je udáváno 417 exekucí, avšak jen v uvedeném období 27. září až 29. listopadu bylo popraveno na základě stanného práva 429 osob. Celkový počet poprav by tedy musel přesáhnout číslo 3 300.

Co se týče poprav vykonaných mimo území protektorátu, jsou údaje ještě torzovitější. Podle dochovaných spisů vynesl Lidový soudní dvůr nejméně 347 rozsudků smrti nad protektorátními občany. V 296 případech bylo také zaznamenáno datum popravy, ve dvou případech došlo k úmrtí ve vězení, jeden odsouzený spáchal sebevraždu. Dalších 14 rozsudků znělo na doživotí, což mělo nezřídka za následek úmrtí ve vězení nebo „dodatečnou“ popravu.

Při použití analogie lze vycházet z materiálu bývalé KSČ z 60. let, který podchycoval komunistické účastníky odboje v českých zemích. Mezi 19 080 zemřelými je uvedeno 3 649 popravených, z toho 378 v období obou stanných právních (tj. 18,25 % z celkového počtu), 307 státých na Pankráci (28,80 %) a 777 popravených v Malé pevnosti Terezín. V posledním čísle

jsou zřejmě zahrnuti i zemřelí, respektive popravení, po deportaci z Terezína do koncentračních táborů. Materiál navíc uvádí 2 187 osob popravených mimo československé území nebo neznámo kde. Podíl popravených komunistů během stanného práva a v pankrácké sekýrárně vzhledem k celkovému počtu nejméně 3 300 poprav na území protektorátu dosahuje bezmála 21 %. Kdybychom započítali zmíněných 777 poprav spojených s Malou pevností Terezín, bude výsledek činit 44,30 %. Předpokládáme-li stejný podíl komunistů na počtu všech popravených mimo české území, docházíme při čísle 2 187 takto popravených komunistů k údaji 4 937. Součtem minimálně 3 300 a 4 937 docházíme k celkovému číslu **minimálně 8 237 popravených osob**, který není příliš vzdálen údaji z výzkumu Československého svazu protifašistických bojovníků (okolo 10 000 osob).

Nacistický teror v protektorátu neodráží jen počet „soudních“ poprav. V české odborné literatuře se setkáváme s počtem 105 000 až 115 000 zatčených osob na území protektorátu, nepočítaje deportace z rasových důvodů. Nacistické úřady zřejmě vedly po celou dobu okupace přesnou evidenci, zachovala se však jen torzovitě, zvláště za rok 1944, a to v měsíčních hlášeních Hlavního úřadu hospodářství a správy SS Oranienburg, posílaných K. H. Frankovi. Tato hlášení mimo jiné obsahují i počty „přirozených“ a „nepřirozených“ táborových úmrtí. Například v Mauthausenu je registrováno 4 473 zemřelých českých vězňů, dalších 3 784 ve Flossenbürgu, údaje za celé období pro další tábory už nejsou tak přesné. Celkový **počet osob, které zemřely v koncentračních táborech mimo „konečné řešení židovské otázky“ či perzekuce romského obyvatelstva**, lze odhadovat i při možném zdvojení údajů (část takto zemřelých jsou osoby popravené) na **20 000 osob**.

Další část obětí jde na vrub postupu nacistů vůči partyzánům, jejichž činnost v protektorátu zesílila od zimy 1944/1945. **Oběti na životech z řad partyzánů** se částečně překrývají s popravenými osobami, popřípadě zemřelými v koncentračních táborech. Výzkum historiků J. Gebharta a J. Šimovčeka podchytil **503 případů úmrtí a 19 nezvěstných osob**, které lze označit za účastníky partyzánského hnutí. Celkem 312 z nich padlo přímo v boji.

Jen za období **Květnového povstání** se odhady počtu obětí pohybují **okolo 8 000**, z toho asi 3 700 pro území tehdejší Velké Prahy a blízké okolí. Přímo v katastru hlavního města šlo o 1 693 Čechů a 663 osob jiných národností.

Nucené nasazení

Při zjišťování počtu obětí pracovního nasazení týkajícího se osob z území protektorátu se výzkum může opírat o materiály soudního řízení s Walterem Bertsem, protektorátním ministrem hospodářství a práce v letech 1942–1945. Akta obsahují údaje o protektorátních příslušnících nasazených na nucenou práci do Německa včetně Sudet. V období od března 1939 do března 1945 šlo celkem o 420 224 osob.

Pražskému Ústřednímu statistickému úřadu oznámily německé úřady celkem 3 461 případů úmrtí či zmizení, z čehož 1 536 připadlo na české země (zřejmě jen protektorát), 1 902 na Německo a ostatní cizinu. Skutečný celkový počet byl zřejmě o něco vyšší, jen za léta 1943–1944 lze doložit 751 případů úmrtí mimo protektorátní území. Příčinou byly nejčastěji pracovní úrazy, zvýšená úmrtnost na často banální onemocnění, úmrtí při bombardování, avšak také popravy.

Počet 3 461 případů úmrtí v důsledku nuceného nasazení lze tak přes neúplnost údajů při vyloučení případů spadajících do kategorie popravených považovat za věrohodný.

Ztráty způsobené leteckými útoky

Pro tuto kategorii obětí neexistuje žádný statistický materiál, který by vycházel z jednoznačně dané metodiky, spíše jsme odkázáni na kusé údaje, případně na vyvozování z dalších statistických dat. Číslo uváděné armádními zdroji, 4 000 obětí na životech, není specifikováno ani územně (české země, Československo, zbytek českých zemí apod.). V poslední době se problematikou lidských ztrát v důsledku bombardování českých zemí spojeneckým letectvem soustavně zabývá historik Jiří Rajlich. Na základě jeho výzkumů lze počet obětí stanovit přibližně na 12 000 osob. Jedná se o nediferencovanou skupinu, v níž je zahrnuto jak české, tak německé obyvatelstvo, vojenské osoby i civilisté, a z tohoto důvodu ji v celkové bilanci českých obětí nacismu nezohledňujeme.

Romové

Rasové pronásledování postihlo většinu příslušníků romského etnika žijícího v českých zemích. „Čeští“ a „sudetští“ → Cikáni byli během let 1939–1945 jako minorita téměř vyhlazeni. Podle nadsazených poli-

cejních údajů žilo v roce 1939 na území protektorátu asi 14 000, na územích anektovaných Německem 3 000 až 4 000 osob zařazených nacisty do kategorie „Roma“ nebo „Sinti“. K 2. srpnu 1942 protektorátní policie a četnictvo provedly soupis Romů, romských míšenců a „po cikánském způsobu žijících osob“. V té době v protektorátu žilo zhruba 6 500 těchto osob, asi 40 % z nich bylo v internačních táborech Lety u Písku a Hodonín u Kunštátu.

Přímo v táboře Lety zahynulo 327 osob, v Hodoníně to bylo 207 Romů. Z letského tábora byla většina zbylých vězňů deportována do Osvětimi: prvních 94 osob v tak zvaném transportu → „asociálů“, 417 lidí při likvidaci tábora. Zbylých 198 vězňů bylo přemísťováno do tábora Hodonín.

Z Hodonína u Kunštátu odjely rovněž dva transporty do „cikánského tábora“ Auschwitz II – Birkenau: jednalo se o 75 a 749 osob. Osud zbylých několika desítek romských vězňů není přesně zdokumentován, předpokládáme, že většina z nich se konce války nedožila.

Na území protektorátu přežilo období okupace jen asi 600–800 Romů, z bývalých vězňů koncentračního tábora se podle úředních záznamů vrátilo 583 osob.

Z území anektovaných po „Mnichovu“ přežilo jen několik stovek Romů, respektive Sintů, ostatní zahynuli v koncentračních táborech, popřípadě na následky zhoršených životních podmínek.

Údaj 6 000 obětí na životech z řad romského etnika je spíše spodní hranicí skutečného stavu.

Oběti „konečného řešení židovské otázky“

Podle sčítání v roce 1930, posledního před nacistickou okupací, žilo na území českých zemí 117 551 osob židovského vyznání. Pro nacistickou praxi však nerozhodovala pouhá náboženská nebo národnostní příslušnost, nýbrž také původ rodičů, prarodičů, popřípadě manželského partnera. Židů ve smyslu tohoto kritéria zde vzhledem k silným asimilačním tendencím tedy žilo o desítky tisíc více.

Na území protektorátu žilo podle dodatečné rekonstrukce pražské Ústředny pro židovské vystěhovalectví k datu 15. března 1939 celkem 118 310 Židů; vzhledem k tomu, že několik tisíc osob opustilo protektorát ve zmatku prvních okupačních týdnů, skutečný počet Židů ve smyslu norimberských zákonů můžeme odhadovat přibližně na 125 000.

Asi 26 000 Židů se legálně vystěhovalo do roku 1941 prostřednictvím Ústředny pro židovské vystěhovalectví, nejméně 5 000 dalších opustilo protektorát ilegálně.

Před 1. 10. 1941, kdy byla zahájena v pořadí již druhá registrace protektorátních Židů, žilo na území Čech a Moravy 88 105 osob židovského původu. Přesný počet zřejmě nikdy nezjistíme, lze předpokládat, že minimálně několik stovek dalších už v té době žilo s falešnými doklady nebo se jim úspěšně podařilo zatajit svůj původ.

Celkem 80 626 Židů z území protektorátu bylo deportováno v rámci „konečného řešení židovské otázky“ od 16. října 1941 do 16. března 1945 do Lodže, Minska a ghetta Terezín. Tento počet nezahrnuje deportace při akci Nisko, odkud se po zrušení tábora na jaře 1940 vrátilo domů 460 z celkem 1 292 deportovaných. Většina byla později zařazena do terezínských transportů. Část niských vězňů přešla německo-ruskou linii a mnozí poté skončili v sovětské internaci (do června 1941 platil pakt Molotov–Ribbentrop). Celkem 123 z těchto uprchlíků se po válce vrátilo v řadách 1. československého armádního sboru.

Z protektorátních Židů registrovaných po 1. 10. 1941 se jen 10 271 vrátilo z koncentračních táborů, 848 dalších z věznic a úkrytů. Po 1. říjnu 1941 se dle údajů pražské židovské obce vystěhovalo 437 osob, dle nacistických údajů o 30 více. Podle Himmlerova statistika Richarda Korherrera jen za období 30. 6. 1941 až 1. 1. 1943 počet zemřelých nad narozenými převážoval o 2 990, z toho přes 2 500 od 1. 10. 1941. Nepočítáme-li terezínské ghetto, úbytek Židů od počátku roku 1943 do 20. dubna 1945 činil 7 704, dalších 379 osob bylo oficiálně považováno za nezvěstné („abgängig“). Transporty do Terezína, případně rovnou na Východ (transport 18 členů zrušené pražské židovské obce do Osvětimi 27. 10. 1944), odjelo od počátku roku 1943 do konce války dalších 12 130 osob. Podle toho by tedy v protektorátu měly zůstat nedeportovány jen 3 402 osoby. Odečteme-li od tohoto počtu 379 oficiálně nezvěstných, žilo by k 20. dubnu 1945 v protektorátu 3 023 registrovaných Židů, nepočítáme-li „obyvatele“ terezínského ghetta (ve smyslu statistiky platili za „vystěhované“ z protektorátu). Počet 3 023 však nezohledňuje převahu zemřelých nad narozenými v období od ledna 1943, což znamená, že skutečný počet Židů, kteří zůstali v protektorátu, mohl být něco přes 2 500.

Z toho vyplývá:

- výchozí údaj: 88 105 osob registrovaných jako Židé;
- součet 10 271 navrátilých z koncentračních táborů, 848 přeživších věznění a ukrývání, přibližně 2 500 ponechaných na svobodě činí 13 619;
- při zohlednění převahy úmrtí nad narozeními přibližně o 3 500 toto číslo odečteme od 88 105, a dále odpočteme 437 vystěhovaných po roce 1941;

- od výsledného čísla 84 168 odečteme 13 619 přeživších osob a dostaneme výsledek: 70 549 obětí na životech.

Uvedená převaha úmrtí však nezahrnovala stovky případů smrti v důsledku nacistického teroru (například sebevraždy, úmrtí z důvodu zhoršené výživy a zdravotní péče, psychické vlivy atd.), takže skutečný počet mohl být **přibližně o 1 000 vyšší**.

Naše bilance dále nezahrnuje židovské emigranty, jež nacisté dostihli na dalších okupovaných územích (Belgie, Nizozemí, Lucembursko, Polsko, Francie), nebo kteří se dostali do deportačních transportů vypravených ze Slovenska, z území okupovaných Maďarskem apod.

Na územích anektovaných v říjnu 1938 Německem žilo původně téměř 30 000 osob židovského původu. Po anexi asi polovina odešla do zbytku republiky, do jara 1939 emigrovalo nebo bylo zatčeno 11 000 až 13 000 dalších. Podle sčítání k 17. květnu 1939 žilo na celém Německem anektovaném území 2 683 Židů, z nichž však velká část nikdy nebyla československými občany (dřívější uprchlíci z Německa a Rakouska, vlastníci tak zvaného → Nansenova pasu).

Do terezínského ghetta bylo deportováno 612 osob ze sudetské župy, 370 z nich zahynulo. Předpokládáme, že několik stovek Židů z těchto území bylo deportováno do likvidačních táborů, případně se mohli nacházet v transpotech do Terezína, vypravených ze → „staré říše“ nebo Rakouska. Jejich počet se odhaduje asi na 500 osob. **Celkový počet obětí holocaustu z českých zemí se tak pohybuje okolo 73 000.**

Shrnutí

1. Minimálně 1 000 obětí z řad antifašistů v pohraničí (kromě Těšínska).
2. Přibližně 2 000 obětí z řad polského a českého obyvatelstva na Těšínsku.
3. Minimálně 8 237 popravených z území protektorátu.
4. Přibližně 20 000 zemřelých v koncentračních táborech.
5. Přes 8 000 padlých v Květnovém povstání.
6. 3 461 úmrtí v důsledku nuceného nasazení.
7. Nejméně 6 000 obětí z řad romského etnika.

Ponecháme-li stranou lidské ztráty způsobené spojeneckým bombardováním, činí výsledný součet minimálně 121 698 osob. Při zohlednění možných duplicit i pravděpodobnosti vyššího počtu v některých z uvedených kategorií, můžeme oprávněně konstatovat, že nacistická perzekuce si v českých zemích vyžádala přibližně 122 000 obětí na životech.

Literatura

- GEBHART, J., ŠIMOVČEK, J., Partyzáni v Československu 1941–1945, Praha 1981.
- KÁRNÝ, M., Československé oběti německé okupace 1938–1945, In: Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947. Referáty z 3. konference československo-německé komise historiků, Štířín 7.–9. října 1992, Praha 1993, s. 113–119.
- KÁRNÝ, M., Lidské ztráty československých židů v letech 1939–1945, Český časopis historický, 1991, 89, s. 410–420.
- NEČAS, C., Holocaust českých Romů, Praha 1999.
- RAJLICH, J., Mustangy nad protektorátem, Praha 1997.
- ŠKORPIL, P., K problematice počtu československých obětí nacionálně socialistického Německa v letech 1938–1945, Terezínské listy, 1993, 21, s. 60–78.

SLOVNÍČEK POJMŮ

Arizace

Pojem, jímž nacistická propaganda označovala proces vyřazení židovského obyvatelstva z hospodářského života a vyvlastnění židovského majetku.

Asociál

Podle nacistické definice osoba, která se odmítala zapojit do života společnosti, nepracovala a žila na úkor druhých (např. žebráci, tuláci nebo recidivisté). Na základě nařízení o preventivním potírání zločinnosti (viz kap. 6) byli takto nazýváni také Romové, kteří se bez povolení vzdálili z místa pobytu.

Cikán

Označení pro příslušníka etnické skupiny Romů. Pochází z řeckého slova Athinganoi, bylo převzato do evropských jazyků a mělo pejorativní charakter. Nacistická definice tohoto pojmu vycházela z pěti znaků: příslušnost k romské komunitě, znalost romštiny, uznávání romského zvykového práva a především vzhled a rodinný původ.

Cikánský míšenec

Podle nacistické definice osoba, která mezi svými osmi předky měla alespoň jednoho Roma. Z hlediska rasových teorií se cikánští míšenci považovali za zvláště nebezpečnou skupinu.

Dobrovolná ochranná služba, něm. Freiwilliger Schutzdienst

Úderné oddíly → Sudetoněmecké strany, vybudované po vzoru → SA v květnu 1938. Jejich příslušníci byli v českém prostředí označováni též jako „ordneři“.

Freikorps

→ Sudetoněmecký dobrovolnický sbor

Generální gouvernement, něm. Generalgouvernement

Územněsprávní celek ve středním Polsku, který byl vytvořen po německém vpádu do Polska. Na rozdíl od tak zvaných včleněných území se nestal přímou součástí Německé říše.

Křišťálová noc

Protižidovský pogrom, který vypukl v Německu v noci z 9. na 10. listopadu 1939. Jeho název odkazuje na

střepy z rozbitých oken židovských synagog, obchodů a domácností.

Lebensborn

Jedna z pobočných organizací → SS, založená z podnětu H. Himmlera v roce 1935. Jejím cílem bylo posilovat německou populaci čisté rasy.

Nacionálně socialistická dělnická strana, něm. National-sozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP)

Politická strana v Německu. Vznikla 1. dubna 1920 z Německé dělnické strany (Deutsche Arbeiterpartei), založené v roce 1919. Od roku 1921 stál v jejím čele Adolf Hitler (1889–1945). Masový rozmach strany nastal ve druhé polovině 20. let. Poté co byl A. Hitler 30. ledna 1933 jmenován říšským kancléřem, zavedla NSDAP v Německu diktaturu jedné strany.

Nansenův pas

Mezinárodní uprchlický pas, pojmenovaný podle vysokého komisaře pro uprchlíky Společnosti národů, norského vědce a nositele Nobelovy ceny míru Fridtjofa Nansena (1861–1930).

Národní pospolitost, něm. Volksgemeinschaft

Pojmem používaný nacistickou propagandou jako protiklad k údajně liberalistickému termínu „společnost“ (něm. Gesellschaft). Měl vyjadřovat princip vzájemné solidarity a odstranění všech společenských rozdílů mezi „árijskými“ Němci.

NSDAP

→ Nacionálně socialistická dělnická strana

Období bojů, něm. Kampfzeit

Pojem používaný nacistickou propagandou pro období německých dějin od založení → NSDAP do nástupu nacistů k moci v roce 1933.

Ochranné oddíly, něm. Schutzstaffeln (SS)

Ochranné oddíly vznikly v roce 1925 jako osobní stráž A. Hitlera a prominentních představitelů nacistické strany. V roce 1929 byl do funkce říšského vůdce SS (Reichsführer SS) jmenován H. Himmler (1900 až 1945), který hodlal z SS vybudovat elitu nacionálního

socialismu. Jejich moc vzrostla po roce 1934, kdy se podílely na likvidaci předáků → SA.

SA

→ Úderné oddíly

SdP

→ Sudetoněmecká strana

Smlouva o otázkách státního občanství a opce

Smlouva mezi Německem a ČSR, podepsaná 20. listopadu 1939. Českoslovenští občané německé národnosti, kteří měli po Mnichovu bydliště na obsazených územích, nabývali s účinkem od 10. října 1938 německou státní příslušnost. Češi žijící v těchto oblastech mohli požádat o československé státní občanství a odejít do ČSR, stejně jako Němci, kterým zůstalo československé občanství, mohli požádat o německou státní příslušnost.

SS

→ Ochranné oddíly

Stará říše, něm. Altreich

Dobové německé označení pro území Německa v hranicích před připojením Rakouska v březnu 1938.

Stráž obrany státu (SOS)

Ozbrojené jednotky vytvořené československou vládou v říjnu 1936 z příslušníků četnictva, policie, finanční stráže a vojenských záloh. Jejich úkolem byla ochrana státních hranic a zajištění klidu v pohraničních oblastech.

Sudetoněmecká strana, něm. Sudetendeutsche Partei (SdP)

Politická strana v ČSR. Vznikla jako Německá vlastenecká fronta (Sudetendeutsche Heimatsfront) v roce

1933. Název Sudetoněmecká strana přijala před parlamentními volbami v roce 1935. V následujícím období se jako spojenec nacistického Německa podílela na vyvolání mezinárodní krize, jež vedla k mnichovské dohodě. V čele strany stál Konrad Henlein (1898 až 1945).

Sudetoněmecký dobrovolnický sbor, něm. Sudetendeutsche Freikorps

Ozbrojená organizace vytvořená 17. září 1938 na území Německé říše. Jejím úkolem bylo provádět diverzní a bojové akce proti pohraničním oblastem ČSR.

Třetí říše

Označení pro nacistické Německo. Pojem pochází ze středověké mystické teologie. Ve 20. století si jej osvojily některé antidemokratické skupiny včetně nacistů, kteří tak po svém příchodu k moci nazývali německý stát. Od roku 1939 byl upřednostňován název → Velkoněmecká říše.

Úderné oddíly, něm. Sturmabteilungen (SA)

Ozbrojená složka → NSDAP, formující se v Německu od roku 1920. Úkolem úderných oddílů bylo vykonávat pořádkovou službu na stranických schůzích a sjezdech a účastnit se teroristických útoků proti oponentům nacismu. Po změně politického systému se staly pro nové vedení státu nepohodlnými a jejich moc byla omezena.

Velkoněmecká říše, něm. Großdeutsches Reich

Pojem používaný v Německu v letech 1939–1945 jako oficiální označení německého státu. Na rozdíl od pojmu → stará říše zahrnoval též okupovaná území.

SEZNAM VYOBRAZENÍ

- 1 Výstraha umísťovaná na rádiové přijímače (Archiv J. Čvančary)
- 2 Norimberské zákony (ŽMP, Sběrka fotografií, I/3, č. neg. 21245)
- 3 Označení vězňů koncentračních táborů (Archiv Památníku Flossenbürg)
- 4 Velkoněmecká říše (Ústřední archiv zeměměřictví a katastru, Praha)
- 5 Územní ztráty Československé republiky (Archiv ŽP)
- 6 Německem obsazené jižní pohraničí ČSR (Archiv ŽP)
- 7 Liberec, sídelní město říšského místodržitele K. Henleina (Archiv ČNFB)
- 8 Říšská župa Sudety (Archiv ŽP)
- 9 Protektorát Čechy a Morava (Archiv ŽP)
- 10 Státní ministr Frank, protektor W. Frick a E. Hácha (Archiv J. Čvančary)
- 11 Ostravsko v období německé okupace (Archiv ŽP)
- 12 Stránka z časopisu vydávaného Šaldovým komitétem, prosinec 1937 (NA)
- 13 Prohlášení redaktora Waltera Lechnera (NA)
- 14 Zvláštní číslo nacistického časopisu Der Stürmer (ŽMP, DP, i. č. 88a)
- 15 Příjezd německé armády do Podmokel, říjen 1938 (Albis International)
- 16 Pohlednice vydaná u příležitosti obsazení čs. pohraničí (Archiv ČNFB)
- 17 Herte Lindnerová (Albis International)
- 18 Ilegální skupina levicové mládeže Lindenbrüder (Albis International)
- 19 Odjezd české rodiny z pohraničí na podzim 1938 (Albis International)
- 20 Odstraňování českých nápisů v Šumperku (Albis International)
- 21 Školní vysvědčení žáka české národnosti (Archiv ČNFB)
- 22 Válečná sbírka kovů v Ústí nad Labem, 1941 (Albis International)
- 23 Říšská pracovní knížka (Archiv ČNFB)
- 24 Příjezd německých reemigrantů z východní Evropy (Albis International)
- 25 Povinné označení nuceně nasazených Poláků (Archiv ČNFB)
- 26 Běloruská dělnice deportovaná na nucené práce (Albis International)
- 27 Čeští dělníci při stavbě ubytovny v Litvínově, 1940 (Archiv ČNFB)
- 28 Závodní legitimace protektorátního příslušníka (Archiv ČNFB)
- 29 Vstup do koncentračního tábora v Litoměřicích (PT)
- 30 Tábor pro francouzské válečné zajatce (Albis International)
- 31 Sovětští zajatci zaměstnaní v muniční továrně Schicht (Albis International)
- 32 Formulář používaný při sčítání obyvatelstva na Těšínsku (Archiv ČNFB)
- 33 Prohlášení o odmítnutí německé „volkslisty“ (Archiv ČNFB)
- 34 Potvrzení pro nuceně nasazeného z Těšínska (Archiv ČNFB)
- 35 Pracovní karta dělnice z „včleněných východních území“ (Archiv ČNFB)
- 36 Výplatní sáček polského horníka (Archiv ČNFB)
- 37 Poprava v Návsi u Jablunkova (Archiv ŽP)
- 38 Vypálená synagoga v Ústí nad Labem (Albis International)
- 39 Výloha pražského lahůdkářství v době okupace (Archiv J. Čvančary)
- 40 Žáci židovské školy (ŽMP, Sběrka fotografií, I/20a, č. neg. 24908)
- 41 Sklad uloupeného židovského majetku (ŽMP, Sběrka fotografií, I/7, č. neg. 5093)
- 42 Tábor v Nisku na kresbě Lea Haase, jednoho z vězňů (PT)
- 43 Odjezd transportu plzeňských Židů (Archiv J. Čvančary)
- 44 Pěší přesun nových vězňů z bohušovického nádraží (Archiv J. Čvančary)
- 45 Pohled do ubikace terezínského ghetta (ŽMP, Sběrka fotografií, II/31, č. neg. 20877)
- 46 Scéna z opery Brundibár (ŽMP, č. neg. 24750)
- 47 Margit Gerstmannová, Terezínský motiv (ŽMP, č. neg. 121760)
- 48 Romští kočovníci ve 30. letech (MRK)
- 49 Vězni tábora v Letech pod dohledem protektorátního četníka (EÚ AV ČR)
- 50 Část transportního seznamu vězeňkyň tábora v Letech (SOA Třeboň)
- 51 Kárný a později cikánský tábor v Hodoníně u Kunštátu (MRK)

- 52 Děťští vězni tábora v Hodoníně (MRK)
- 53 Prováděcí nařízení k Himmlerovu výnosu o deportaci Romů (NA)
- 54 Vyhláška kladenského oberlandráta (Archiv J. Čvančary)
- 55 Skupina dozorců z terezínské Malé pevnosti (FAPT)
- 56 Poštovní známka s Heydrichovou posmrtnou maskou (Archiv J. Čvančary)
- 57 Seznam popravených z června 1942 (Archiv J. Čvančary)
- 58 Poslední společná fotografie I. třídy lidických dětí (PL)
- 59 Vypálené Lidice (Archiv J. Čvančary)
- 60 Obec Ležáky krátce po svém zničení (Archiv J. Čvančary)
- 61 Popraviště v pankrácké věznici (Archiv J. Čvančary)
- 62 Zpráva hospodářského a správního úřadu SS (NA)
- 63 Vojenská střelnice v Praze-Kobylisích, 1944 (ČTK)
- 64 Tábor stavebních dělníků v Berlíně (NA)
- 65 „Evropa pracuje v Německu“ (NA)
- 66 Nuceně nasazený Čech při odklizení trosek (Archiv ČNFB)
- 67 Příkaz k nástupu na zákopové práce (Archiv ČNFB)
- 68 Mapa pracovních-výchovných táborů (NA)
- 69 Sál hostince Bergkeller ve Vratislavi (foto Zdeněk Tmej; archiv B. Chocholové)
- 70 Potravinové lístky pro zahraniční dělníky (Archiv ČNFB)
- 71 Pohřeb obětí náletu na továrnu v Ludwigsfelde, 1944 (Archiv ČNFB)
- 72 Dělnická ubytovna, „lágr“, v Záluží u Mostu (Archiv ČNFB)
- 73 Hlášení moravského zemského prezidenta (NA)
- 74 Werner Tutter na poválečném snímku (ČTK)
- 75 Ruiny zničené osady Prlov (NA)
- 76 Vězni jednoho z evakuačních transportů (PT)
- 77 Obranné postavení povstalců při ústí Karlovy ulice v Praze (ČTK)
- 78 Civilisté zastřelení na Masarykově nádraží v Praze (ČTK)

Použité zkratky

ČNFB	Česko-německý fond budoucnosti
ČTK	Česká tisková kancelář
EÚ AV	Etnologický ústav Akademie věd
FAPT	Fotoarchiv Památníku Terezín
MRK	Muzeum romské kultury v Brně

NA	Národní archiv v Praze
PL	Památník Lidice
PT	Sbírky Památníku Terezín
SOA	Státní oblastní archiv
ŽMP	Židovské muzeum v Praze
ŽP	Živá paměť, o. p. s.

AUTORSKÝ KOLEKTIV

Dr. Freia Andersová

*Schule für historische Forschung, Fakultät für Geschichtswissenschaft, Philosophie und Theologie,
Universität Bielefeld, SRN*

† **doc. PhDr. Josef Bartoš, DrSc.**

katedra historie, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

doc. PhDr. Mečislav Borák, CSc.

Slezský ústav, Slezské zemské muzeum v Opavě

Mgr. Martin Hořák

Živá paměť, o. p. s.

PhDr. Tomáš Jelínek

Živá paměť, o. p. s.

PhDr. Květoslava Kocourková

Státní okresní archiv Teplice

PhDr. Petr Koura

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Mgr. Petr Lhotka

Krajský úřad Jihočeského kraje

Mgr. Pavla Plachá

Česko-německý fond budoucnosti

PhDr. Jiří Plachý

Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu

PhDr. Pavel Škorpil

Institut Tereziánské iniciativy

Obecně prospěšnou společnost Živá paměť založili pracovníci Kanceláře pro oběti nacismu Česko-německého fondu budoucnosti v závěru roku 2003. Společnost se věnuje především shromažďování archivních materiálů a vzpomínek bývalých nuceně nasazených a dalších obětí nacismu. Kromě dokumentaristické a vzdělávací činnosti, jejímž cílem je zejména navázání dialogu mezi posledními žijícími svědky nacistického bezpráví a příslušníky mladé generace, se Živá paměť zabývá humanitárními a sociálními projekty ve prospěch obětí nacismu.

Živá paměť

